

Jakkolwiek ogólny dorobek literatury przedmiotu na ten temat jest w Polsce duży, to jednak uwaga badaczy koncentrowana jest głównie na problemach rozpatrywanych w makroskali. Natomiast dorobek badawczy dotyczący szczegółowych badań w mikroskali — wsi, jest w Polsce, a zwłaszcza w regionie lubelskim niewielki.

Wydaje się, że rozwiązanie węzłowych problemów w strukturze agrarnej i przeobrażeniach społeczno-ekonomicznych wsi może nastąpić po dokonaniu konkretnych badań społeczności lokalnych (w mikroskali) w ujęciu historycznym, ekonomicznym i socjologicznym. Dotychczasowe prace inspirują do intensywnego prowadzenia dalszych badań oraz rozszerzenia bazy źródłowej w tym zakresie.

Główną podstawą źródłową opracowania ewolucji struktury agrarnej w badanej wsi od XVIII stulecia do lat siedemdziesiątych XX w. (1975 r.) były materiały Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie (WAPL), Archiwum Biura Notarialnego, a także materiały rękopiśmienne znajdujące się w Urzędzie Gminnym Niedrzwicy Kościelnej, Urzędzie Miasta Lublina i Wojewódzkim oraz innych instytucjach.

W pracy korzystano z materiałów statystycznych opracowanych w spisach powszechnych z r. 1876, 1916, 1921, 1931, 1946, 1950, 1960, 1970, rocznych spisach rolnych oraz w rocznikach statystycznych.

W badaniach przemian zachodzących obecnie w strukturze agrarnej podstawową metodą gromadzenia materiałów były wywiady prowadzone na podstawie ankiet. Metoda ta stanowi wypróbowany system socjologicznych i ekonomicznych dociekań dotyczących przemian struktury agrarnej, dokonujących się pod wpływem industrializacji i urbanizacji regionu lubelskiego i kraju.

Wieś Niedrzwica Kościelna położona jest na Wyżynie Lubelskiej w południowej części województwa lubelskiego. Składa się z kilku części. Zabudowa niektórych jest zwarta, natomiast kolonii rozproszona. Teren ten jest zaliczany do najcieplejszych w woj. lubelskim, przeto okres wegetacji, tak istotny dla produkcji roślinnej, jest tu dłuższy niż we wschodniej i północnej części regionu lubelskiego.¹

Gleby w Niedrzwicy są średniej jakości. Podstawową ich grupę stanowią bielice wytworzone na piaskach, glinach i lessach. Według danych geodezyjnych, jest 39,5% gleb dobrych od I do III klasy, 45,6% gleb średnich klasy IV i 5,4% gleb słabych klasy V. Pozostałe 9,5% powierzchni gruntów to lasy, wody, drogi i nieużytki. Niedrzwica Kościelna ma gleby

¹ A. Chałubińska, T. Wilgat: *Podział fizjograficzny woj. lubelskiego*, Lublin 1954 oraz Wojewódzki Zarząd Geodezji — rejestr z 1962. Wieś Niedrzwica leży na wysokości 215 m nad poziomem morza. Średnia wieloletnia dobową temperatura powietrza wynosi 7,8°C, a średnie wieloletnie opady roczne wynoszą 511,9 mm.

niecو słabsze niż jej gmina i były powiat oraz nieznacznie lepsze od średnich gleb województwa. Od historycznych początków Lubelszczyzny do dziś przyroda i warunki geograficzne znacznie się zmieniły. Klimat był nieco cieplejszy i suchszy niż obecnie. Szata roślinna znacznie różniła się od obecnej (polno-leśna w przeciwieństwie do dawnej leśnej). Jak podają źródła, na lessowych terenach południowej Lubelszczyzny pierwsi mieszkańcy pojawili się w okresie neolitu.

Lubelszczyzna w okresie wczesnośredniowiecznym, (między VI a XIII w.) była terenem bardzo słabo zaludnionym, pokrytym rozległą puszczą. W początkach państwa polskiego zaledwie 5 do 10% powierzchni wykorzystywano do celów rolniczych, a tereny leśne obejmowały 82,5 do 87,5%. Średnia gęstość zaludnienia na 1 km² wynosiła 1,5 osoby.²

W Niedrzewicy nastąpiły także bardzo duże przeobrażenia fizjograficzne terenu. Miały one miejsce szczególnie w pierwszej połowie XIX w. w związku z rozwojem gospodarczym ziem polskich. Przedstawia to tabela 1.

Tab. 1. Struktura użytkowania gruntów w Niedrzewicy Kościelnej i w woj. lubelskim w latach 1824—1827 i 1970
Structure of the utilization of arable lands in Niedrzewica Kościelna and in Lublin voivodeship in 1824—27 and 1970

Rok	Miejscowość	Procent powierzchni ogólnej				Średnia gęstość zaludnienia na 1 km ²
		użytki rolne	lasy	łąki, pastwiska	inne drogi, zabudowania	
1824	woj. lubelskie	56,0	36,0	4,4	3,6	25,5
1827	Niedrzewica Kościelna	61,0	20,0	9,0	10,0	39,0
1970	woj. lubelskie	71,7	20,1	3,4	4,8	107,8
1970	Niedrzewica Kościelna	76,1	10,6	3,1	10,2	112,0

Źródło: Dane dla woj. lubelskiego z lat 1824 i 1970 zaczerpnięto z pracy H. Maruszczaka: *Środowisko przyrodnicze...*, 53. Dane dla Niedrzewicy z r. 1827 ze *Słownika geograficznego*, t. VII. Dane dla Niedrzewicy z 1970 r. zaczerpnięto ze spisu rolniczego znajdującego się w Woj. Urzędzie Statystycznym w Lublinie.

Dane porównawcze wskazują, że już w r. 1827 w Niedrzewicy był wyższy odsetek uprawianej ziemi, znacznie większy stopień zaludnienia i zurbanizowania niż w woj. lubelskim. Fakt ten świadczy o tym, że działalność człowieka była tu wcześniejsza niż na innych terenach wojewódz-

² H. Maruszczak: *Środowisko przyrodnicze Lubelszczyzny w czasach prehistorycznych* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, Warszawa 1974, s. 45—50, 52—53.

twa lub bardziej zintensyfikowana. Wynikało to być może z korzystniejszego położenia geograficznego i lepszych warunków glebowych. J. Kamińska w swych badaniach ustaliła, że 66% osad wczesnośredniowiecznych usytuowało się na glebach najlepszych — od I do IV kategorii (bielice).³

W okresie ostatnich 150 lat ogólna powierzchnia użytków rolnych w Niedrzwicy powiększyła się o ponad 15%. Zmniejszył się natomiast udział łąk i pastwisk o blisko 6% i lasów o 10%, a średnie zaludnienie wsi na 1 km² wzrosło prawie trzykrotnie. Odsetki te w porównaniu z danymi woj. lubelskiego wskazują, że penetracja człowieka w procesie przeobrażania przyrody i gospodarki rolnej była również i w tym okresie większa niż w woj. lubelskim. Tak ukształtowana struktura gruntów w Niedrzwicy nie jest więc pomyślna z uwagi na bardzo małą ilość łąk i pastwisk oraz niski odsetek lasów. Udział łąk i pastwisk, który ma decydujące znaczenie dla hodowli, w ogólnej strukturze użytków w Niedrzwicy jest mniejszy od wskaźnika dla całego woj. lubelskiego. Jeszcze większa różnica dzieli tę wieś od województwa pod względem stopnia zalesienia terenu. Ma to szczególnie ujemny wpływ na rozwój całokształtu produkcji rolniczej.

Powierzchnia wszystkich gruntów w badanej wsi w latach 1827—1970 zwiększyła się z 1241 ha do 1414 ha.⁴ Wieś ta od wielu lat rozwija szeroką działalność społeczno-gospodarczą i prowadzi intensywną produkcję rolną, specjalizuje się w hodowli bydła i trzody zarodowej oraz w produkcji towarowej żywca i mleka. W 1975 r. uzyskiwała plony 4 zbóż wynoszące 34 q z 1 ha. Obsada bydła na 100 ha wynosi 90 szt., a trzody około 200 szt. Obecnie w wyniku urbanizacji i industrializacji regionu lubelskiego i kraju przekształca się w zbiorowość wielozawodową i wielośrodowiskową.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ STRUKTURY AGRARNEJ W OKRESIE FEUDALIZMU

Zasadniczym elementem określającym strukturę agrarną jest: liczebność i wielkość gospodarstw rolnych, sposób gospodarowania, rozmiary produkcji i konsumpcji, reformy agrarne, migracje oraz kształtowanie się różnych grup i sił społecznych na wsi.

Struktura agrarna nie jest wielkością stałą. Zmienia się ona wraz ze zmianami politycznymi i społeczno-gospodarczymi zachodzącymi w całym kraju. W warunkach polskich struktura agrarna podlega nieustan-

³ J. Kamińska: *Grody wczesnośredniowieczne ziemi Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 178.

⁴ Przyczyną zmian w powierzchni była (prawdopodobnie) niedokładność pomiarów lub zmiany administracyjne.

nym przemianom. Dzieje aktualnie ukształtowanej struktury agrarnej w Polsce sięgają pierwszych wieków naszej państwowości. W XIV w. zaczęły tworzyć się gospodarstwa folwarczne, które w XV w. ogarnęły cały kraj. R. Jabłonowski podaje, że o ile jeszcze w XV w. folwarki stanowiły tylko 1/5 część gruntów, to już w XVI w. zajmowały połowę ich; a w końcu XVI w. chłopci całkowicie zamienili się w chłopów pańszczyźnianych.⁵

Najnowsze badania przeprowadzone w powiecie lubelskim wykazują, że majątki szlacheckie posiadające powyżej 500 łanów skupiły w XV w. zaledwie 13% ziemi chłopskiej, a pod koniec XVII w. już 42%.⁶ W owym okresie nastąpiła w całym kraju silna koncentracja ziemi w rękach bogatej warstwy szlacheckiej, czego wynikiem było tworzenie się latyfundiów.⁷ Jednym z podstawowych czynników wpływających na przyspieszenie powstawania gospodarki fólwarczno-pańszczyźnianej w Polsce było usankcjonowanie prawne tego procesu przez szlacheckie sejmy.⁸

W Niedrzwicy Kościelnej, jak dowiadujemy się z dostępnych źródeł archiwalnych, dobra ziemskie należały już w XV w. do szlachty posiadającej poddanych chłopów oraz folwark. Pierwsza źródłowa wiadomość o właścicielach dóbr w Niedrzwicy pochodzi z r. 1409. Wieś ta należała w latach 1400—1488 do rodu Mrochnów. W następnych latach lista różnych właścicieli dóbr stawała się coraz dłuższa. Występowały tu m. in. rody szlacheckie: Korzeniowskich, Bielskich, Rybczewskich, Jędrskich, Rybkowskich, Kotarskich, Górskich, Motowskich, Branickich, Gałęzowskich, Sielskich, Groniedzkich, Sobieszczańskich, Leszczyńskich, Czarnieckich, Dłuskich, Grabowskich, Starnowskich, Mazurkiewiczów i in.⁹ Wy-

⁵ R. Jabłonowski: *Wiejska ludność bezrolna*, „Roczniki Socjologii Wsi”, 1938, t. III, s. 123—124.

⁶ W. Rusiński: *Rozwój gospodarczy ziem polskich*, Warszawa 1969, s. 128—129.

⁷ R. Orłowski: *Dzieje dóbr Ordynacji Zamojskiej do końca Rzeczypospolitej Szlacheckiej*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sect. F, vol. XXII, Lublin 1968, s. 146—149.

⁸ A. Świętochowski wyliczył, że w okresie istnienia feudalizmu w Polsce pańszczyzna ciągle wzrastała, czego dowodem było uchwalenie przez szlachtę 60 konstytucji „o zbiegłych kmieciach” oraz o obciążeniach chłopów 120 pozycjami darmochoy i niewoli; podają za B. Gołębiowskim i Z. Grzelakiem: *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej*, Warszawa 1969, s. 20.

⁹ L. Białkowski: *Najstarsze zapiski ziemskie lubelskie z r. 1409*. Teki archiwalne nr 7, Warszawa 1961; sygn. nr s. 27—32, 35, zapiska 220, s. 45 oraz 309, s. 54—60 oraz *Lubelska Księga Podkomorska XV w.*, Lublin 1934, sygn. s. 2, 4, 6, 9, 17, 27, 37; (WAPL) *Księga Ziemiska Lubelska RMO*, sygn. 10, K 144 oraz 10 K 114, WAPL; Zespół Akt „Lubelskie Grodzkie RMO” sygn. nr 159 (21317), nr 134, K 1097 nr 138 (21296), K 389 nr 134 (21292), K 1088, (*Księga Ziemiska Lubelska RMO*) 123, K 730 nr 138 (21296), K 385—388 nr 159 (21317), K 59—61 oraz nr 152

mienione rody szlacheckie w większości były zamożne i wpływowe. Wśród ich przedstawicielei jedną z najbardziej znanych osobistości w kraju był właściciel dóbr niedrzwickich Tomasz Dłuski (1713—1800). (Pełnił on funkcję podkomorzego lubelskiego. Był dobrym prawnikiem i łacinnikiem w Trybunale Lubelskim, rejentem grodzkim. Brał aktywny udział w sejmikach i sejmie, blisko współpracował z Familiją (Czartoryskimi i Lubomirskimi). Wybudował z własnych środków w 1797 r. kościół murowany w Niedrzwicy). Ogólny majątek T. Dłuskiego w r. 1787 wynosił 332 578 zł. W jego skład wchodziły dobra z Niedrzwicy Kościelnej i Gutanowa. W uznaniu zasług za działalność zawodową, prawniczą i państwową na rzecz króla i rodziny Czartoryskich T. Dłuski pod koniec XVIII w. otrzymał od Augusta Czartoryskiego i Stanisława Lubomirskiego rozległe dobra na Wołyniu o wartości pół miliona złotych.¹⁰ Wśród dawnych właścicieli dóbr Niedrzwicy było wielu patriotów i bojowników o niepodległość Polski.¹¹ Większość jednak z nich pozostawiła po sobie niekiedy niechlubną historię.

Kwestię kształtowania się struktury użytkowania ziemi przez wieś, dwór i plebańię w Niedrzwicy badano od drugiej połowy XVIII w., na wcześniejsze bowiem ustalenie struktury władania ziemią przez poszczególnych użytkowników brak jest dostatecznych danych źródłowych. Wszystkie dokumenty archiwalne, jak: intraty, inwentarze, akta procesowe i inne nie zawierają danych o powierzchni pól poszczególnych użytkowników. Są tylko wzmianki o chłopach osiadłych na pańskim: półłanikach, zagrodnikach, komornikach, chałupnikach.¹² Z tego więc wynika, że szlachta własności chłopów do ziemi nie uznawała. S. Wojciechowski w wyliczeniach stanu posiadania własności w woj. lubelskim w XVI w.

(21310); Komisja d/s włościańskich nr 401, 402, 1627 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VI, Warszawa 1880, s. 58 oraz t. XV, s. 375.

¹⁰ J. Dąbrowski [Dunin]: *Polski słownik biograficzny*, t. V, Kraków 1938—1946, s. 197—198 oraz WAPL, sygn. 507 (21871) *Słownik geograficzny...*, t. XV, s. 376, t. VII, s. 55, t. IV, s. 337 oraz „Księga Inwentarza parafii św. Bartłomieja w Niedrzwicy Kościelnej z r. 1920”. T. Dłuski dokupił jeszcze w r. 1750 dobra w Wołosowie pod Kozienicami i pałac w Warszawie. Pobudował też rezydencję w Gutanowie.

¹¹ Świadczą o tym teksty zamieszczone na grobowcach w Niedrzwicy oraz legendy. Wśród bohatersko poległych byli m.in. Jakub Leszczyński, szef batalionu pułku piechoty Księstwa Warszawskiego, który zginął w bitwie pod Borysowem w r. 1812, Józef Czarniecki — pułkownik wojska polskiego, Kawaler Orderu Korony i Krzyża Legii Honorowej, odniósł rany w bitwie pod Mazajskiem, wskutek których zmarł w r. 1837 w majątku Sobieszczany koło Niedrzwicy.

¹² Z tej grupy poddanych w Niedrzwicy zachowały się do dziś nazwiska z r. 1737: Piosiów, Machajów, Zdebów, Woźniaków, Kuśmierzy. WAPL, RMO, sygn. 401—402.

o posiadłościach włościan w ogóle nie wspomina. Na ogólną liczbę 9947 łąnów ziemi uprawnej (łącznie z folwarkami) do szlachty należało w owym okresie 7277 łąnów, tj. 72,8%. Reszta należała do dóbr królewskich i kościelnych.¹³ W owym czasie masowo powstawały folwarki, prawie cała władza nad chłopami powszechnie przechodziła w ręce szlachty. Kształtowanie się struktury użytkowania ziemi w badanej wsi przedstawia tabela 2.

Tab. 2. Struktura użytkowania gruntów przez wieś, dwór, plebanię w Niedrzwicy Kościelnej w latach 1790—1800, 1876, 1931, 1945
Structure of the utilization of arable lands by village, manor, and rectory in Niedrzwica Kościelna in 1790—1800, 1876, 1931, and 1945

Użytkownicy	Ogółem powierzchnia w hektarach									
	1790		1846		1876		1931		1945 po reformie rolnej	
	powierzchnia procent w stosunku do całości gruntów		powierzchnia procent gruntów w stosunku do całości		powierzchnia procent w stosunku do całości gruntów		powierzchnia procent w stosunku do całości gruntów		powierzchnia procent w stosunku do całości gruntów	
Chłopi	200	17,0	466	33,3	533	40,0	937	70,0	1233	87,8
Dwór	780	64,0	714	51,0	647	48,0	341	25,5	—	—
Plebania	220	19,0	220	15,7	60	4,5	62	4,5	—	—
Inni	—	—	—	—	100	7,5	—	—	181	11,2
Razem	1200	100,0	1400	100,0	1340	100,0	1340	100,0	1414	100,0

Źródło: Dane z r. 1790 wyliczono z intrat WAPL RMO sygn. 511/21675, oraz Archiwum Rządu Gubernialnego Lubelskiego, sygn. 988. Dane z r. 1846 z tabeli prestacyjnej, WAPL RMO, sygn. 402. Rep. 14 nr 1856 oraz ze *Słownika geograficznego...*, tom VII, s. 58. Dane z r. 1876 z akt uwłaszczeniowych WAPL RMO Rep. 14 nr. 1865—1914, sygn. 401—402. Dane z r. 1931 według GUS, WAPL — Zespół Gm sygn. 92. Dane z r. 1945 według spisu użytkowników oraz reformy rolnej WAPL, sygn. 300. W pozycji inni w r. 1945 znajdują się upaństwowione lasy — około 100 ha i 181 ha PFZ przeznaczonych dla ośrodka rolnego (obecnie użytkuje RSP).

Zestawienie to wskazuje na absolutną przewagę ilościową posiadłości dworskiej i probostwa nad chłopską na przełomie XVIII i XIX w. Dwór wraz z plebanią miały w tym czasie w bezpośrednim posiadaniu 83% ogólnej powierzchni gruntów, a chłopci zaledwie 17%. Nawet ta niewielka własność chłopska była też problematyczna, ponieważ pełna własność chłopska w XVIII w. nie istniała już zupełnie. Dopiero po blisko 100

¹³ S. Wojciechowski: *Zasiedlenie szlacheckie w woj. lubelskim w drugiej połowie XVI w.*, „Rocznik Lubelski”, 1967, nr X, s. 143.

latach stosunek między dworem a wsią pod względem stanu posiadania ziemi zaczyna się wyrównywać, z przewagą jednak ciągle (o 8%) dworu nad wsią. Tak więc od potrzeb dworu, charakteru jego gospodarki oraz rozmiarów dysponowania przez niego na początku absolutną większością ziemi — na przełomie wieków XIX i XX blisko o połowę, a w następnym 30-leciu o ponad 1/3 część — zależał ogólny rozwój wsi, a przede wszystkim jej poziom materialny i moralny. Stosunki własnościowe determinowały również zróżnicowanie wsi. Sami chłopie nie stanowili także jednolitej warstwy ludności wsi. Ciekawą informację na ten temat znajdujemy w aktach procesowych z dnia 15 VI 1790 r., w których są wyliczone poszczególne grupy ludności poddanej. Wynika z nich, że w 1790 r. było w Niedrzwicy Kościelnej 46 różnych rodzin, w tym: półłaników — 19 (41,4%), zagrodników — 10 (21,7%), komorników — 7 (15,2%), chałupników — 10 (21,7%).¹⁴ Struktura społeczna wsi pańszczyźnianej w Niedrzwicy nieco odbiegała zarówno od struktury ogólnopolskiej, jak i od struktury wsi Kongresówki. W Niedrzwicy nie spotykamy kmieci mających powyżej 1/2 włóki, podczas gdy w całej Polsce jest ich 20,2%, a w Kongresówce 50,5%.

W grupie kmieci posiadających od 1/3 do 1/2 włóki, w Niedrzwicy było 53,1% (półłanicy i ćwierćłanicy), w Polsce grupa ta stanowiła 30%, w Kongresówce zaś 14%. Dane o innych grupach, jak: małorolni, bezrolni itd. zbliżone są do danych ogólnokrajowych, a nieco odbiegają od danych Kongresówki.¹⁵

Cechą charakterystyczną ustroju feudalnego jest nieustanny proces zmniejszania liczby gospodarstw pełnorolnych łanowych, półłanowych i ćwierćłanowych i powiększania kategorii ludności bezrolnej. Świadczy o tym fakt, że w okresie przeduwłaszczeniowym odsetek małorolnych i bezrolnych w Niedrzwicy wzrósł do 50% ogólnej ludności, na którą składali się w większości zagrodnicy, czeladź i wyrobnicy. W tym samym okresie ludność bezrolna w powiecie lubelskim stanowiła 33,8% wobec

¹⁴ Podaję na podstawie danych źródłowych — jak w tabeli 2 oraz WAPL RMO sygn. 21432 dok. 81—133 oraz sygn. 511/21675. Źródła nie uściślają w liczbach struktury użytkowania gruntów na przełomie XVIII i XIX w. Dane są szacunkowe. Według *Słownika geograficznego...*, t. VII, s. 58 powierzchnia wszystkich gruntów na początku XIX w. w Niedrzwicy wynosiła 1241 ha. Z podanej w tabeli 2 liczby 780 ha posiadłości dworskiej około 600 ha stanowiły lasy, łąki i pastwiska, a tylko 180 ha grunty orne. Powierzchnię posiadłości chłopskich wyliczono na podstawie zasiewów w r. 1790, wykazanych w inwentarzu wsi Niedrzwica WAPL „Lubelskie Grodzkie RMO”, sygn. 511 (21675). Z tego źródła oszacowano, że: półłanicy posiadali około 160 ha, pozostałe 40 ha znajdowało się w dyspozycji zagrodników, komorników i chałupników. Były to grunty orne. Według danych Rządu Gubernialnego Lubelskiego (WAPL sygn. 9 i 988) wynika, że w r. 1802 probostwo posiadało około 220 ha, z tego grunty orne stanowiły około 100 ha. Pozostałe to lasy i pastwiska.

¹⁵ W. Grabski: *System polityki agrarnej*, „Ekonomista”, 1914.

45% w Królestwie. Liczba tej kategorii ludności w badanej wsi była większa w stosunku do powiatu o przeszło 17% i w stosunku do Królestwa o 5%. Najwięcej cech „dawności gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej” — pisze R. Jabłonowski — zachował departament lubelski, gdzie było najwięcej włościam rolnych, a stosunkowo niewiele służby folwarcznej i małorolnej.¹⁶

Chociaż ogół poddanych składał się z wielu kategorii ludności różniącej się pod względem rodzaju uposażeń w ziemię i dobytek oraz obowiązków, jednak różnic zasadniczych między nimi nie było. Większość traktowana była przez właściciela „za rzecz, za składnik substancji majątkowej”.¹⁷ Ich powinności na rzecz pańszczyzny ciągle się powiększały — obrazuje to tabela 3. Dane zamieszczone w tabeli wskazują, że renta odróbkowa w okresie 61 lat wzrosła dla całej wsi o 514 dni w roku, a w przeliczeniu na jednego poddanego o ponad 74 dni, w tygodniu natomiast o 1,6 dnia. Również w przeliczeniu na 1 hektar wzrosła w roku o 135 dni, a w tygodniu o 1,79 dnia. Opłaty pieniężne w zasadzie nieco się zmniejszyły, a daniny w naturze wzrosły prawie czterokrotnie. Wynikało to z jednej strony z przestarzałej polityki dworu, a z drugiej z ciągle zmniejszających się środków pieniężnych poddanych oraz różnych okoliczności, w jakich wieś i dwór się znajdowały. Zmniejszenie np. renty odróbkowej w r. 1790 w porównaniu z r. 1785 przeciętnie dla 1 poddanego o 20,8 dni w roku, a w tygodniu o 0,3 dnia nie znajduje uzasadnienia w różnych źródłach. Podobnie nie wyjaśnione są okoliczności zmniejszenia opłat pieniężnych prawie o 2,5 raza w roku, a w przeliczeniu na jednego poddanego z 70,50 zł w r. 1785 do 29 zł w r. 1819. Można tylko snuć pewne przypuszczenia, że okresowe zmniejszenie powinności pańszczyźnianych nastąpiło na skutek wielkich wydarzeń politycznych i zapowiedzi wielkich reform oraz Konstytucji 3 maja, utraty niepodległości, powstania kościuszkowskiego oraz wojen napoleońskich. Duży wpływ wywarła w Księstwie Warszawskim konstytucja z r. 1807, która znosiła poddaństwo. Najważniejszym jednak sprawcą okresowego złagodzenia powinności pańszczyźnianych był ówczesny właściciel dóbr w Niedrzwicy, Tomasz Dłuski, który na przełomie XVIII i XIX w. odgrywał, jak już wspomniano, bardzo ważną rolę w Lublinie a także w państwie. Był on posłem i senatorem, który aktywnie bronił postulatów Konarskiego w przedmiocie reformy sejmowej, wiernie służył rodzinie Czarto-

¹⁶ WAPL, Akta Szczegółowe Rządu Gubernialnego Lubelskiego RMO, Rep. 14, nr 1865—1914, sygn. 401 i 402. K 168 — wyliczenie z wykazów uwłaszczeniowych w Niedrzwicy. Dane dla powiatu lubelskiego zaczerpnięto z: K. Groniowski: *Gospodarstwa chłopskie po uwłaszczeniu*, „Rocznik Lubelski”, 1962, t. V, s. 158 oraz Jabłonowski: *op. cit.*, s. 123—124.

¹⁷ Rusiński: *Rozwój gospodarczy...*, s. 117.

ryskich, a następnie królowi Stanisławowi. Bywał dopuszczany do poufnych konferencji króla z ministrami. Opracował projekt bliższego zespolenia władz litewskich z koronnymi. Dążył do zjednoczenia narodowego.¹⁸

Obciążenia gospodarstw chłopów poddanych rosły wraz z rozmiarem gospodarstwa. Obciążenia pańszczyźniane dla kmieci zwiększyły się w okresie 1785—1846 w robociźnie z 2680 dni do 5408 dni w roku. W przeliczeniu na jednego poddanego wzrosły w tym okresie ze 141 do 208 dni, w tygodniu z 2 do 4 dni, w przeliczeniu natomiast na hektary w roku z 84,7 do 170 dni. Nieco mniejsze obciążenia miały pozostałe grupy społeczne: zagrodnicy, komornicy i chałupnicy. W latach 1785—1846 obciążenia w robociźnie w przeliczeniu na 1 rodzinę wzrosły w tygodniu dla zagrodników z 2,1 do 2,5 dni, dla komorników z 2,7 do 3,8 dni i dla chałupników z 1 do 1,5. Był to najczęściej odrobek za ogrody, komorne i różne pożyczki zaciągane we dworze na żywność.

Jak podaje L. Bieńkowski, ciężary podatkowe i różne świadczenia na rzecz dworu, państwa i kościoła w Królestwie Kongresowym nałożone w r. 1809 przewyższały dziesięciokrotnie obciążenia z czasów Rzeczypospolitej i były boleśnie odczuwane, gdyż ich wzrost następował podczas wojny i w okresie kryzysu rolniczego.¹⁹

Poza podstawowymi powinnościami pańszczyźnianymi nakładano na chłopów różne dodatkowe prace. Powinności te ilustruje następujący wyjątek z inwentarza wsi Niedrzwica Kościelna, sporządzonego przez ekonoma Marcina Kowalskiego: „Strażą dzienną, nocną po jednym do dworu w kolejce odbywać powinni. Ogrody pleć, kapustę sadzić, polewać, wycinać, warzywo wykopać, oporządzić, lny, konopie wybrać, wymoczyć i wymiędlić oraz siano zgromadzić, to wszystko bez pańszczyzny, wszyscy w kolei zrobić powinni według rozporządzenia dworskiego”.

Wyzysk chłopów potęgował dwór przymusem propinacyjnym. Chłopom zabroniono wyrobu napojów alkoholowych, a także zaopatrywania się w nie poza karczmą pańską. W intratach m. in. czytamy: „w dobrach wsi Niedrzwicy w miejscu orędy karczemnej jest propinacja dworska, zastawiona”. Karczma przynosiła przede wszystkim dworowi bardzo duże dochody. W inwentarzu wsi z 1785 r. czytamy: „Suma intraty wsi Niedrzwicy 5956 zł i 16 gr. Arendy Karczmeńcy z dwiema wołami, z dwiema okami kawy cukrem i łojem wynosiły 2255 zł.” Oznacza to, że wpły-

¹⁸ Dąbrowski: *Polski słownik...*, s. 197—198. Autorzy podają, że w końcowym okresie życia T. Dłuski był przeciw innowacjom i wraz z klechą J. Suffczyńskim wniósł manifest przeciw Konstytucji 3 maja. W r. 1794 również nie poparł powstania kościuszkowskiego.

¹⁹ L. Bieńkowski: *Przemiany struktury agrarnej* (Studium szczegółowe na przykładzie „Państwa Żdżańskiego” i wsi Zagroda pow. krasnostawskiego), Lublin 1959, s. 63—66.

wy z karczmy wynosiły blisko 40% ogólnego dochodu dworu. Z innych źródeł wynika, że w pięć lat później, tj. w r. 1790 dochód dworu w Niedrzwicy z propinacji z karczmy wynosił blisko 60%.²⁰ Oczywiście Niedrzwica pod tym względem nie była odosobniona. Jak podaje J. Burszta, propinacja była głównym źródłem pańskich dochodów, a w kraju browarnictwo i gorzelnictwo było podstawowym przemysłem. Przeprowadzony w r. 1808 w Księstwie Warszawskim spis wykazał, że największym „przemysłem” krajowym była produkcja piwa i wódki. W miastach było: 802 browary, 1116 gorzeln i 4734 karczmy. We wsiach natomiast było ponad 1300 szynków, karczem i gościńców. Nie było wówczas wsi bez własnej karczmy. Wiejskich szkółek zaś było tylko 808. W woj. lubelskim było 160 gorzeln przeznaczonych do rozpijania chłopów.²¹

Istotą ówczesnych stosunków społeczno-ekonomicznych między dworem a wsią była zaostrzająca się sprzeczność interesów klasowych między chłopami a panem feudalnym. Dla ludności poddanej najczęściej spotykaną formą samoobrony klasowej była walka niezorganizowana — zbiegostwo i bierny opór. Jak informują źródła archiwalne, zbiegostwo na skutek rosnącego wyzysku było w Niedrzwicy zjawiskiem częstym.²² Zbiegostwu stale towarzyszył bierny opór chłopów pańszczyźnianego, który był obciążony ponad wszelką miarę powinnościami dworskimi, ociążał się w pracy, starał się oszczędzać swoje rozdwojone siły między pańskie i własne.²³

²⁰ WAPL, „Lubelskie Grodzkie RMO”, sygn. 511 (21675) dok. 632—641 oraz sygn. 507 (21671), dok. 855. Z danych akt notarialnych wynika, że na stanie majątku w Niedrzwicy w r. 1833 zapas wódczany wynosił: okowity garnców 6615, surówki garnców 665 na ogólną sumę 17 534 zł.

²¹ J. Burszta: *Wieś i karczma*, Warszawa 1950, s. 192 oraz J. Willaume: *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 21. W 1827 r. produkcja gorzałki w Królestwie wynosiła 1 580 638 garnców (tj. 1/2 garnca na mieszkańca). W woj. lubelskim zaś 952 105 garnców, czyli 2,06 garnca na głowę. J. T. Baranowski: *Wieś i folwark*, Warszawa 1914, s. 239 i 240 podaje, że we wsi Rudy (należące do dóbr w Końskowoli) 31 rodzin wypilo 137 beczek piwa i 155 garnców gorzałki. Na 1 rodzinę przypadało 5 garnców wódki i przeszło 4 beczki piwa.

²² WAPL, Zespół Akt „Lubelskie Grodzkie RMO” sygn. 138 (21296, 21292, 152 (21310), 134; K 1997 nr 138 (21296), K 389, RMO, 138 (21296), K 143, 134 (21292) K 1088, 138 (21296) K 385—388, 123, K 730 oraz relacja ze wspomnień o przeszłości wsi Niedrzwica Kościelna.

²³ Dokładnie informuje o tym oskarżenie właściciela części Niedrzwicy, Kazimierza Gałęzowskiego, o wzięcie wołów poddanych, co spowodowało w r. 1690 ich ucieczkę. W 1691 r. szlachcic Franciszek Branicki oskarżony został o czynienie krzywd poddanym w Niedrzwicy. Branicki chcąc zaszkodzić K. Gałęzowskiemu, któremu majątek został przekazany na mocy wyroku sądowego, zabrał woły swoim dawnym poddanym i zabronił im wykonywania prac pańszczyźnianych dla ich nowego dziedzica, co znowu spowodowało ucieczkę chłopów. Bracia Kotarscy pozwani

Zjawisko to miało miejsce nie tylko w Niedrzwicy, lecz w większości wsi pańszczyźnianych. Taka postawa chłopów pańszczyźnianych była najskuteczniejszą formą samoobrony. Prowadziła ona bowiem do zmniejszenia wydajności pracy pańszczyźnianej, do wzrostu kosztów produkcyjnych folwarku, a przez to do zmniejszenia jego opłacalności. Fakty te mogą mieć między innymi pewien wpływ na zmniejszenie się czystego zysku w dobrach Niedrzwicy Kościelnej z 5448 zł w r. 1785 do 3636 zł w r. 1790. Tak duży spadek czystego dochodu w okresie 5 lat nie był prawdopodobnie wyłącznym skutkiem zmniejszenia się wydajności pracy pańszczyźnianej. Przyczyny były zapewne jeszcze inne. Jak dowiadujemy się w niecałe 50 lat później z testamentu Tomasza Dłuskiego z maja 1839 r., właściciela dóbr w Niedrzwicy Kościelnej, przekazanych córce, hr. Józefie Grabowskiej z Dłuskich, nad majątkiem tym zawisła groźba bankructwa. Dla podtrzymania egzystencji folwarku zaciągnięto pożyczkę od Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego na sumę 76 800 zł polskich i z Banku Polskiego 10 000 rubli srebrnych (r.s.).²⁴

Dwór w Niedrzwicy nie był pod tym względem odosobniony. Sytuacja gospodarcza wielkiej własności była w tym okresie niepomysłna. Większość majątków znalazła się na krawędzi bankructwa. W 1824 r. majątki rolne Królestwa miały obciążone hipoteki powyżej 60% ich wartości. Na skutek tego, szereg majątków oddanych zostało na licytację.²⁵ W woj. lubelskim do 1833 r. ogólne zadłużenie 174 dóbr o wartości 29 718 086 zł wynosiło 40,5%. W latach 1833—1864 ogółem zlicytowano w guberni lubelskiej 133 majątki wobec niewypłacalnych dłużników.²⁶ Fakty te świadczą o przeżywaniu w owym okresie kryzysu przez gospodarstwa folwarczno-pańszczyźniane. Stan rolnictwa był wówczas niski. Rolnictwo

zostali w r. 1693 za: grabienie, bicie, oskarżanie i wtrącanie do więzienia poddanych na wsi Niedrzwica za mało wydajną pracę.

W r. 1691 Adam Branicki pozwany był przez Floriana Gromadzkiego o zniesławienie poddanych i czeladzi oraz za gwałty i godzenie na ich życie. W r. 1683 Stefan Rybczewski i jego żona Barbara Branicka sprzedali swego podwładnego, Wawrzyńca Szewca ze wsi Niedrzwica, Antoniemu Borkowi i Katarzynie Rybkowskiej wraz z jego własnością i „sukcesoriami”.

Szczątki wspomnień o pańszczyźnie i nieludzkim traktowaniu poddanych zachowały się jeszcze w pamięci obecnego pokolenia w Niedrzwicy. Na przykład dziewczka Grabowska i jej służba zmuszała chłopów do wożenia furmankami prowiantu do swojej drugiej rezydencji w Warszawie. Kto nie chciał jechać, karano go biciem. Ci, którzy wyjeżdżali, byli również narażeni na różne przykrości.

²⁴ Intraty czystego zysku w r. 1785 — WAPL. „Lubelskie Grodzkie RMO” sygn. 507 (21871) i zysku 1790 r. WAPL. RMO sygn. 511 (21675), WAPL sygn. 402, Rep. 14 nr 1865—1914 oraz WAPL „Lubelskie Grodzkie RMO” sygn. 968.

²⁵ Rusiński: *Rozwój gospodarczy...*, s. 234.

²⁶ T. M encel: *Między powstaniami 1831—1864* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, Warszawa 1974, s. 581—583.

Tab. 3. Obciążenia pańszczyzniane w robociźnie, opłatach pieniężnych oraz w daninach poddanych w Niedrzwicy Kościelnej w latach 1785, 1790, 1819 i 1846
Serfdom burden in labour, cash duty, and charges in kind of the peasants in Niedrzwica Kościelna in 1785, 1790, 1819 and 1846

Rok	Obciążenia pańszczyzniane										Uwagi	
	Ogólna liczba poddanych (głowa rodziny)	Ogólny obszar ziemi (w ha)	Ogółem w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w przeliczeniu na 1 poddane	ogółem w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w roku w przeliczeniu na 1 poddane	przeciętna w roku w przeliczeniu na 1 poddane		
1785	46	—	5830	112	2,0	3426	70,50	120	—	40	40	196
1790	46	200	5409	91,3	1,7	3426	70,50	121	145	45	45	180
1819	45		brak danych	—	—	1302	29,00	125	—	112	147	108
1846	34	466	6344	186,7	3,6	161 r.s.	4,70 r.s.	125	375	brak danych	brak danych	bez opłat podatkowych
Różnica 1785—1846	-12	+246	+514	+74,57	+1,6	+5	+230					

Źródło: Opracowanie własne dla r. 1785 z wyciężeń intrat WAPL. Lub. Grodz. RMO sygn. akt 507/21671 nr dok. 855. Dane dla r. 1790 z dokumentów procesowych WAPL RMO sygn. 511/21675 nr dok. 632—641, dla r. 1819 WAPL — Komisja Woj. Lubelskiego nr 508 (Wiadomości statystyczne oraz wykaz należności z r. 1819). Dane z r. 1846 z tabeli prestacyjnej z r. 1846 WAPL RMO sygn. 402 rep. 14.

w XVIII w., jak podaje J. Rutkowski, było w gorszym stanie niż rolnictwo XVI w. Z uprawianej ziemi zbierano znikomą ilość plonów.²⁷

Zaciągane przez dwory pożyczki od Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego nie upoważniają jeszcze do wnioskowania o rysującym się bankructwie. Towarzystwo to bowiem powołane zostało w owym czasie w celu niesienia pomocy w zahamowaniu kryzysu i intensyfikacji gospodarki dworskiej, która w konsekwencji przekształcała się stopniowo z feudalno-pańszczyźnianej w kapitalistyczną. W Niedrzwicy dwór, mimo sytuacji kryzysowej, podejmował stosunkowo wcześniej wyraźne kroki zmierzające do przekształcenia gospodarki pańszczyźnianej w kapitalistyczną. W r. 1827 znajdowały się już w Niedrzwicy Kościelnej zakłady o charakterze rzemieślniczo-przemysłowym: młyn wodny, cegielnia, piec wapienny, kopalnie kamienia wapiennego, warsztaty tkackie, karczma i stacja pocztowa. Sam właściciel Tomasz Dłuski należał do założycieli Kampanii Manufaktur Wełnianych w Polsce.²⁸

Poza uprzemysłowieniem dwór podejmował jeszcze przed uwłaszczeniem przedsięwzięcia zmierzające do intensyfikacji produkcji rolnej. Wprowadzono płodozmian w systemie gospodarki polowej. Zaczęto uprawiać nowe rośliny: koniczynę, ziemniaki i pszenicę. Jak wynika z opisu H. Wiercieńskiego, dwór ten był jednym z nielicznych na Lubelszczyźnie, który nie tylko wdrażał postęp rolniczy, ale również zajmował się hodowlą nowej odmiany pszenicy, której nadano nazwę „niedrzwiecka”. W Niedrzwicy dwór jako jeden z pierwszych na Lubelszczyźnie zapoczątkował hodowlę owiec cienkowiełnistych i merynosów hiszpańskich, które zostały wyróżnione na wystawie rolniczej w Lublinie w r. 1860.²⁹ Były to pierwsze przejawy wkraczania gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej na tory gospodarki kapitalistycznej. Z analizy wynika stosunkowo szybkie zmniejszenie się bezpośredniej posiadłości ziemi dworskiej na rzecz zwiększenia się jej użytkowania przez chłopów.

Dwór w Niedrzwicy w okresie pierwotnego nagromadzenia włączył w swoje posiadanie olbrzymią większość ziemi chłopskiej (w r. 1790 64%, a plebania 19%). Było to dla niego korzystne tak długo, jak długo trwała gospodarka pańszczyźniana. Lec w miarę zmniejszania się wydajności pracy poddanych, w miarę wzrostu kosztów produkcyjnych folwarku,

²⁷ J. Rutkowski: *Historia gospodarcza Polski*, t. I, b.m. 1946, s. 313.

²⁸ *Słownik geograficzny...*, t. VII, s. 58 oraz Dąbrowski: *op. cit.*, s. 198.

²⁹ H. Wiercieński: *Opis statystyczny Guberni Lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 294, 296, 308, 315 oraz WAPL RMO nr 14, sygn. 401, 402, 403. Autor podaje, że Gustaw Mazurkiewicz — właściciel dworu w Niedrzwicy K. wyhodował nową odmianę pszenicy, zwaną niedrzwiecką, z ziaren przesłanych przez Vilmorina z Paryża na wystawę w Warszawie. Odmiana ta obok pszenicy „puławskiej” w latach 1860—1870 zaczęła się znacznie rozpowszechniać.

a przez to mniejszej jego opłacalności, dwór widocznie dochodził do przekonania, że najlepiej opłaci się stopniowo oddawać część najgorszej ziemi chłopom, w zamian za wysokie opłaty czynszowe. Oczywiście oczynszowanie w r. 1846 w Niedzwicy nie świadczyło o tak zwanych dobrych zamiarach dworu w stosunku do chłopów. Były to przedsięwzięcia raczej konieczne. Łatwiej było uznać prawo włościan do użytkowanej przez nich ziemi lub nieco zmniejszyć folwark i odbić sobie straty na podwyższonych czynszach chłopskich, niż oczekiwać na rysujące się bankructwo. Z drugiej strony, przejście na gospodarkę czynszową było pewnym postępem w podnoszeniu kultury rolnej. Przyznanie włościanom prawa do ziemi przez nich użytkowanej w zamian za rentę pieniężną choć było postępem, istoty wyzysku feudalnego nie likwidowało. Dopiero dekrety styczniowe i Manifest Rządu Narodowego, a następnie carska reforma uwłaszczeniowa przeprowadziły ostateczny podział ziemi między wsią a folwarkiem.

STRUKTURA AGRARNA PO UWŁASZCZENIU ORAZ KIERUNKI JEJ ZMIAN W OKRESIE KAPITALIZMU

Lata sześćdziesiąte XIX stulecia zapoczątkowały nowy etap w strukturze agrarnej Królestwa Polskiego. Pod wpływem długotrwałej walki chłopów pańszczyźnianych z dworem oraz ruchów narodowowyzwoleńczych wydany został w dniu 19 lutego 1864 r. przez rząd carski ukaz uwłaszczeniowy, w wyniku którego ukształtowała się nowa struktura społeczno-gospodarcza wsi. W Niedzwicy Kościelnej uwłaszczonych zostało 75 gospodarstw o powierzchni 533 ha. Z tabeli 4 wynika, że po uwłaszczeniu niekorzystnie ukształtowała się struktura gospodarstw badanej wsi. Powstały więc dwie grupy skrajne, liczebnie największe. W grupie gospodarstw do 2 ha było 42% posiadających tylko 8% ogólnej powierzchni ziemi, a w grupie od 15—20 ha 28,8% gospodarstw o ogólnej powierzchni 66,6% ziemi. Ukształtowana po uwłaszczeniu struktura gospodarstw chłopskich w Niedzwicy była mniej korzystna od struktury powiatu i guberni lubelskiej, wyrażało się to większym zróżnicowaniem gospodarstw w poszczególnych grupach. Dominującą grupę gospodarstw w guberni lubelskiej stanowiły większe gospodarstwa o powierzchni powyżej 8,4 ha, których było około 50%, a w powiecie lubelskim 58,1%, zaś w Niedzwicy w grupie tej było niecałe 40%. Grupa gospodarstw o powierzchni od 1,7 ha do 8,4 ha w guberni lubelskiej liczyła około 40%, w powiecie 36,9%, w Niedzwicy około 20%. I w ostatniej grupie gospodarstw karłowatych, półproletariackich o powierzchni poniżej 1,7 ha (3 morgi), których głównego źródła utrzymania nie stanowiły własne gospodarstwa lecz zarobkowanie poza jego obrębem, było w guberni lu-

Tab. 4. Struktura agrarna w Niedrzwicy Kościelnej po uwłaszczeniu w latach 1864—1876 oraz jej zmiany w latach 1931, 1944
 The agrarian structure in Niedrzwica Kościelna after enfranchisement in 1864—76 and its changes in 1931 and 1944

Grupy gospodarstw w hektarach

Rok	Liczba	Grupy gospodarstw w hektarach										Razem gospodarstw	Przeciętna wielkość gospodarstw	Ogólny obszar użytkowany przez chłopów
		do 2	2—5	5—7	7—10	10—15	15—20	20 i więcej						
1876	gospodarstw	31	10	3	2	6	21	—	73	7,3	533			
	procent	42,5	13,7	4,1	2,8	8,1	28,8	—	100,0					
1931	gospodarstw	57	91	10	19	4	5	2	188	5,0	937			
	procent	30,3	48,5	5,3	10,1	2,1	2,7	1,0	100,0	—				
1944 przed reformą	gospodarstw	150	103	41	18	8	4	—	324	3,8	1235			
	procent	46,3	31,7	12,6	5,6	2,5	1,3	—	100,0					

Źródło: Tabelę opracowano dla r. 1876 według stanu uwłaszczenia WAPL, sygn. 402, Rep. 14 nr 1865—1914 oraz sygn. 401, kopia 160; r. 1931 według GUS, WAPL Zespół Gminy Niedrzwica, sygn. 10/480 oraz sygn. 90; Dla r. 1944 według wykażu gospodarstw przed reformą rolną, WAPL Zesp. Akt Gm. sygn. 10/480.

belskiej 11,1%, w powiecie 5%, zaś w Królestwie 21,8%, a w Niedrzwicy 40%.³⁰

Ukształtowanie tak zróżnicowanego układu gospodarstw: na jednym biegunie karłowatych, na drugim wielkochłopskich miało w Niedrzwicy szereg przyczyn. Jedną z nich — to usankcjonowanie przez administrację carską na własność ziemi czynszowanej w r. 1846 i użytkowanej przez część chłopów. Usankcjonowanie tych gospodarstw stworzyło właśnie uprzywilejowaną w strukturze gospodarstw grupę wielkochłopską, władającą obszarem ponad 66% ziemi ogólnie uwłaszczonej. Świadczy to o tym, że administracja carska była bardziej przychylna gospodarstwom wielkochłopskim niż karłowatym lub bezrolnym.

W pierwszym okresie administracja carska, wprowadzając w życie reformę uwłaszczeniową, była również bardziej elastyczna w stosunku do chłopów niż do polskiej szlachty, wobec której stosowała „swojego rodzaju karę za powstanie styczniowe”³¹, co niejednokrotnie przejawiało się w konfiskacie majątków uczestników powstania. Ogółem, według F. Bujaka, skonfiskowano z tego tytułu w Królestwie 3,5 mln ha ziemi.³²

Konfiskata majątku miała miejsce również w Niedrzwicy, jednakże zasadniczych jej przyczyn nie ustalono z powodu braku danych źródłowych. Słuszna może okazać się hipoteza, iż konfiskata majątku nastąpiła za nie spłacone długi, które były zaciągnięte przez dwór w r. 1839. W jednym z dokumentów archiwalnych czytamy, że „dobra Niedrzwicy Kościelnej, czyli Małej w drodze przymusowego wywłaszczenia z dnia 5 grudnia 1868 r., wyrokiem Trybunału Cywilnego w Lublinie zostały przesądzone”.³³ Skonfiskowany majątek, który liczył wówczas 593 morgi, nie doczekał się jednak parcelacji dla chłopów.

Administracja carska po pierwszej próbie realizacji reformy uwłaszczeniowej zaczęła stopniowo wycofywać się z uprzednich pozycji, czyniąc ustępstwa ziemianom. Wyrazem tego było ponowne nabycie przez ziemianina, Gustawa Mazurkiewicza, majątku w Niedrzwicy, skonfiskowanego na publicznej licytacji w dniu 23 kwietnia 1869 r. Na tym etapie administracja carska uznała już nałożone na właścicieli ziemskich kary za wystarczające, wobec czego zaczęła ona oficjalnie występować w imię ich interesów. Na dowód tego w grudniu 1869 r. Komitet Urządzący przeznaczył 58 769 r.s. dla szlachty w celu podreperowania jej gospodar-

³⁰ A. Kierek: *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie regionu lubelskiego w latach 1864—1913*, Lublin 1964, s. 74. Dane dla Królestwa Polskiego zaczerpnięto z pracy Rusińskiego: *op. cit.*, s. 237.

³¹ Z. Mazurek: *Walka chłopów lubelskich po reformie uwłaszczeniowej*, Lublin 1961, s. 7.

³² F. Bujak: *Rozwój gospodarczy Polski*, Kraków 1925, s. 36.

³³ WAPL, Księga Hipoteczna — Dobra Ziemskie Niedrzwicy, t. I, s. 42.

ki.³⁴ To chyba jest zasadniczym powodem, wynikłej sytuacji, gdzie po upływie kilku lat od wprowadzenia w życie reformy uwłaszczeniowej, druga grupa chłopów licząca 42% uwłaszczonych w Niedrzwicy została półproletariuszami.

Mimo dużego rozwarstwienia reforma uwłaszczeniowa korzystnie wpłynęła na dalszy rozwój ekonomiczny i społeczny wsi. W ostatecznym więc jej wyniku zniesiono, jak już podano w tabeli 3, ponad 6300 dni pańszczyzny pieszej i opłaty na sumę 190 r.s. oraz szereg innych powinności.

Po uwłaszczeniu w Niedrzwicy w rękach chłopów znalazło się 40% ziemi. Druga, większa część gruntów pozostała na dłuższy czas w posiadaniu dworów, a zatem reforma tylko w niewielkim stopniu umniejszyła jego pozycję. Wieś ta nie była pod tym względem odosobniona. W rękach chłopów w owym czasie w powiecie lubelskim znajdowało się 40,5% ziemi, a w Królestwie 45%.³⁵

W 1894 r. wielka i średnia własność obszarnicza skupiała 48,1% całej powierzchni guberni lubelskiej. Przeciętny obszar folwarku w tej grupie wynosił 842 morgi, zaś w Niedrzwicy około 1150 morgów. Ludność bezrolna zamieszkała na wsi stanowiła w powiecie 17%, w woj. lubelskim 11,5% i w całym Królestwie 13,2% ogółu ludności.³⁶

W tych warunkach wieś pozostała nadal zależna od dworu. Chłopi zaczęli organizować swoje gospodarstwa w bardzo trudnych i niesprzyjających warunkach gospodarczych. Szczególnie uciążliwe dla nich było rozliczenie się z administracją carską z reformy uwłaszczeniowej. Ukaz likwidował bowiem bez wynagrodzenia jedynie drugorzędne powinności: różne daniny, wszelkiego rodzaju darmochoy, przymusowe najmy, dodatkowe nakłady pieniężne i inne powinności. Natomiast za ziemię, którą chłopi otrzymali w zamian za pańszczyznę, musieli drogo zapłacić właścicielom ziemskim, gdyż rząd carski w niczym nie przyczynił się do sfinansowania strat przez nich poniesionych w wyniku reformy uwłaszczeniowej. Mimo zapewnień administracji, że podatki za ziemię po reformie uwłaszczeniowej będą znacznie niższe niż dotychczas opłaty czynszowe, w praktyce okazały się one wyższe.

W Niedrzwicy chłopi przed reformą płacili około 190 r.s. za opłaty czynszów rocznie, a po ogłoszeniu ukazu za ustanowiony podatek gruntowy i podymny płacili ponad 220 r.s. Dodać przy tym należy, że opłaty

³⁴ Mazurek: *op. cit.*, s. 10.

³⁵ W. Myk: *Kartki z dziejów powiatu lubelskiego*, Lublin 1960, s. 55.

³⁶ S. Kaszutski: *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w trzydziestoleciu 1870—1900*, Warszawa 1905, s. 339, oraz H. Wiercieński: *Ludność bezrolna w 1893 r. w powiecie i guberni lubelskiej*, Warszawa, s. 272—273.

z każdym rokiem powiększały się. Powiat lubelski w r. 1872 płacił 15 059 r.s., w r. 1881 — już 29 937 r.s., a w r. 1885 — 31 910 r.s.³⁷ W guberni lubelskiej obciążenia wsi wynosiły przed uwłaszczeniem 392 tys. 808,49 r.s., a po uwłaszczeniu 408 392,86 r.s. Mimo to, zdaniem K. Groniowskiego, chłopci woj. lubelskiego i pozostałych ziem położonych po prawej stronie Wisły zapłacili za ziemię mniej niż chłopci zachodniej części Królestwa. W tym czasie liczone jeszcze na rusyfikację wschodnich guberni.³⁸ Łącznie chłopci polscy w okresie 50 lat wpłacili do skarbu rosyjskiego za swoją „wolność” 154 miliony rubli.³⁹

Najtrafniej reformę uwłaszczeniową określiła SDKPiL w swojej odezwie *Słowo do Braci Włościan* wydanej w marcu 1905 r. Oto jej tekst w skrócie: „Pomyślcie bracia, jaka to jest Wasza dola. Ziemia, którą krwią i potem swoim oblewacie, nie do Was należy, bo rząd carski, kiedy przed 40 laty znosił niby pańszczyznę, tak się zwinął, żeby najżyźniejsza rola, lasy i pastwiska panom szlachcie się dostały. Chłopom rzucili nieużytki, jak psu gnaty, a całe miliony chłopów całkiem spędzili z ojcowizny, bez kęsa roli w świat puścili na zarobki. Dziś niby to pańszczyzny nie ma, a chłopca zawsze nędza zjada, jak dawniej [...] z zarobków nędznych chłopca rząd carski zrywa jeszcze połowę przez podatki i cła [...] Z każdego kęsa rząd odrywa chłopu od ust połowę, żeby mieć pieniądze na armaty i kule, na wojsko i na okręty wojenne [...]”⁴⁰

W latach powłaszczeniowych w Nierzwicy, jak zresztą w całym kraju, pod wpływem działania kapitalistycznych praw w rolnictwie struktura agrarna ciągle ulegała zmianom. Następował nieustanny proces rozwarstwienia wsi, a wraz z nim przeludnienie agrarne i dotkliwy głód ziemi. Proces ten wynikał zarówno z istoty ustroju burżuazyjno-kapitalistycznego, jak też z samej istoty drobnotowarowej gospodarki rolnej. Na pogłębienie tego procesu wpływał stały przyrost ludności, brak wychodźstwa ze wsi do miast i pogłębiający się głód ziemi.

Jak wynika z tabeli 4, w okresie prawie 70 lat od uwłaszczenia aż do upadku kapitalizmu liczba gospodarstw chłopskich zwiększyła się blisko cztery i pół raza, a przeciętna wielkość gospodarstwa zmniejszyła

³⁷ WAPL. Zesp. Akt Gm., sygn. 106 oraz Mazurek: *op. cit.*, s. 19.

³⁸ K. Groniowski: *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864*, Warszawa 1963, s. 248—252. Obciążenia Królestwa Polskiego przed uwłaszczeniem wynosiły 2 867 472,46 rubli, a po reformie 3 248 885,13 rubli. Podatek był z gruntów chłopskich wyższy od 12—18% od gruntów folwarcznych.

³⁹ C. Madejczyk: *Rozwój kapitalizmu w rolnictwie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1955, s. 96.

⁴⁰ F. Tych: *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907*, t. I, Warszawa 1959, s. 999. Cytuję za A. Koprukowniakiem: *Chłopi lubelscy w 1905 r.*, Lublin 1960, s. 8.

się z 7,3 do 3,8 ha. Charakterystyczne przy tym jest to, że dynamika powstawania nowych gospodarstw z jednej strony i rozdrobnienia istniejących z drugiej w latach 1931—1944 podwoiła się w stosunku do lat 1876—1931. W okresie tym nastąpił więc gwałtowny proces rozdrobnienia gospodarstw rolnych w kierunku wzrostu liczby gospodarstw małorolnych i zmniejszenia się liczby największych. W ogólnej strukturze procent gospodarstw w grupie do 5 ha wzrósł z 56 do 78, a procent gospodarstw powyżej 10 ha zmniejszył się z 36,9 aż do 3,8. Podobny proces miał miejsce w kraju. Liczba gospodarstw o powierzchni do 2 ha wzrosła w latach 1921—1938 o 36,4%, a gospodarstw o powierzchni od 2—5 ha — o 34%.⁴¹

Trzeba przyznać, że w pewnym stopniu, choć w niewielkich rozmiarach, procesowi rozdrobnienia gospodarstw przeciwdziałała parcelacja majątku obszarniczego w Niedrzwicy. Obszarnik czynił to oczywiście nie z przymusu, lecz z chęci zysku przy odpowiedniej koniunkturze. Przede wszystkim chodziło mu jednak o wyciągnięcie z długów majątku i o pewne jego uzdrowienie w oparciu o zintensyfikowanie produkcji za uzyskane środki ze sprzedanej ziemi.⁴² Oczywiście natężenie sprzedaży ziemi przez obszarnika w różnych latach kształtowało się różnie, w zależności od koniunktury w rolnictwie i od ruchu cen na ziemię.

Od uwłaszczenia do 1918 r. w Niedrzwicy, w przeciwieństwie do powiatu i woj. lubelskiego, nie notujemy sprzedaży ziemi obszarniczej chłopom.⁴³ Jedynie transakcje kupna-sprzedaży odbywały się w tym czasie wśród samych rodzin obszarniczych w Niedrzwicy w formie spłat. Jednak w miarę stopniowej poprawy sposobu prowadzenia gospodarstw rolnych, dzięki wytężonej pracy oraz dodatkowemu uzyskiwaniu dochodów, płynących ze zwykłego w pewnych okresach ruchu cen na produkty rolne, wzrastało zainteresowanie chłopów kupnem ziemi. Stąd też w latach 1918—1938 z parcelacji majątku w Niedrzwicy Kościelnej nabyło ziemię 58 gospodarstw o ogólnej powierzchni 306 ha użytków rolnych. Z tego 174 ha powierzchni przypadało na 33 bezrolnych, 56 ha na 7 małorolnych i 105 ha na 18 pełnorolnych. Jak widać, największą grupę

⁴¹ Z. Landau: *Gospodarka polska w latach 1918—1939* [w:] *Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r.*, Warszawa 1955, s. 483.

⁴² Według księgi hipotecznej dobra ziemskie w Niedrzwicy o powierzchni 677 ha podlegały odpowiedzialności za zaciągniętą pożyczkę według stanu z dn. 26 VII 1918 r. i z dn. 31 VIII 1926 r. — WAPL, sygn. 122 (licytacja majątku).

⁴³ Kierek: *Rozwój kapitalizmu...*, s. 90—181 — podaje, że w guberni lubelskiej rozparcelowano w latach 1892—1911 ogółem 91 512 ha. Z tego na pow. lubelski przypada 28,2%. Przeciętna cena za 1 ha kształtowała się od 128 rubli do 384 rubli. Chłopi w guberni lubelskiej zapłacili za ziemię obszarnikom blisko 20 mln. rubli, w tym powiat lubelski — 7 mln rubli.

nabywców ziemi z parcelacji stanowili w Niedrzwicy bezrolni, w których ręku znalazło się 57% parcelowanego areалу, przy średniej ogólnowojevodzkiej 24,6%. Małorolni nabyli tylko 8,5%, a w woj. lubelskim 51% ziemi, najbogatsi zaś chłopci 34,4% parcelowanego areálu, podczas gdy w województwie nabyli oni 24,4%.

Wśród bezrolnych w większości byli synowie i żony pełnorolnych chłopów. Określono ich mianem bezrolnych dlatego, że ustawa o reformie rolnej z r. 1920 (wobec trwającej wojny z ZSRR) ustaliła pierwszeństwo kupna ziemi dla bezrolnych (80%). Prawdziwych bezrolnych nie było stać na zakup ziemi ani za gotówkę, której nie mieli, ani za kredyt, na który nie mieli poręczycieli. W Niedrzwicy zamożniejsi chłopci w znacznie większym stopniu niż przeciętnie w woj. lubelskim skorzystali z parcelacji ziemi obszarniczej.⁴⁴

Z przedstawionych danych wynika, że burżuazyjna parcelacja niewiele poprawiła strukturę agrarną Niedrzwicy. Wpłynęła ona jednak na częściową poprawę struktury gospodarstw. Nie potrafiła skutecznie przyczynić się do zmniejszenia głodu ziemi i dalszego masowego rozdrabniania gruntów.

W okresie międzywojennym rozparcelowano w Polsce 2,65 mln ha ziemi folwarcznej, a więc zaledwie 19% ogólnej powierzchni. Nie miało to prawie żadnego wpływu na poprawę położenia chłopstwa. Według obliczeń dokonanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego, prowadzenie parcelacji w szerokim zakresie powyżej 30 ha zaspokoiłoby w r. 1938 około 60% całego zapotrzebowania ludności rolniczej na ziemię dla upełnorolnienia gospodarstw i obdzielenia ziemią bezrolnych.⁴⁵ Rząd jednak nie podejmował kroków w kierunku rozszerzenia reformy rolnej. Przeciwnie, po ustawie sejmowej z r. 1925 sprowadzał ją często do transakcji handlowej na zasadzie pełnej odpłatności. Warunki parcelacji były dla chłopów bardzo ciężkie: dwór sprzedawał ziemię, komu chciał, po cenie tym wyższej, im większy był głód ziemi. Chłopi w Niedrzwicy płacili za 1 ha różne ceny w różnych okresach, od 1500 do blisko 3000 zł.⁴⁶

Skutki wzrostu cen na ziemię z jednej strony oraz stałego spadku cen na artykuły rolne z drugiej stawiały chłopów w niezwykle trudnej sytuacji. O ile w r. 1928 cena ziemi średniej w woj. lubelskim wynosiła 3050 zł za 1 ha i równała się przeciętnej wartości 71,6 q w przeliczeniu na żyto, to w r. 1936 za 1 ha chłopci musieli sprzedawać aż 200 q żyta.

⁴⁴ WAPL, Zespół Akt UWL, sygn. 388, 996, 997, 1922. W woj. lubelskim rozparcelowano w latach 1919—1938 240 616,03 ha dla 64 295 nabywców, w tym z dóbr prywatnych 164 996,92 ha dla 47 121 nabywców.

⁴⁵ L a n d a u: *Gospodarka polska...*, s. 483—484.

⁴⁶ WAPL: Księga parcelacji, Zespół Akt UWL Wydz. Rol. sygn. 997.

W takich warunkach, rzecz jasna, zamiast poprawić swoją sytuację wielu chłopów zadłużało się i staczało się na krawędź nędzy.⁴⁷

W okresie międzywojennym sytuacja chłopów stale się pogarszała. Gospodarstwa rolne były coraz bardziej rozdrobnione. W ślad za tym na wsi rósł nadmiar zbędnych rąk. Liczbę tych osób, zależnie od przyjętej metody obliczeń, szacowano w Polsce na 2,5 do 8 mln. Liczba ludności zbędnej przez całe dwudziestolecie międzywojenne miała stałą tendencję do wzrostu. Przeludnienie wsi polskiej osiągnęło wprost katastrofalne rozmiary, nie mając podobnych w ówczesnej Europie. Na Lubelszczyźnie samych tylko męskich, zbędnych rąk do pracy na wsi było około 89 tys. Taki stan rzeczy zmuszał chłopów do masowej emigracji w poszukiwaniu chleba i pracy w USA, Kanadzie, Argentynie, Brazylii, Francji i innych krajach. Liczba emigrantów z Polski w latach 1926—1930 wynosiła przeciętnie w ciągu roku około 190 tys., a w okresie pokryzysowym 45 tys. Liczba stałych uchodźców z woj. lubelskiego w latach 1927—1938 wynosiła około 35 tys. osób, a sezonowych około 5300 osób.⁴⁸

W źródłach archiwalnych znajdujemy wykazy imienne bezrobotnych, zamieszkałych w Niedrzwicy. W 1935 r. na terenie całej gminy były 93 osoby, w tym 20 ze wsi Niedzwica Kościelna. W innym dokumencie Zarządu Gminnego z dnia 14 VI 1934 r. skierowanym do Starostwa Powiatowego w Lublinie, podanych jest 67 kandydatów na wyjazd na roboty do innych miejscowości.⁴⁹ Władze burżuazyjne Polski międzywojennej, mimo podejmowania pewnych nieudolnych prób, nie rozwiązały szeregu nabrzmiałych problemów agrarnych na wsi.

Okres okupacji hitlerowskiej pogłębił w większym jeszcze stopniu ciężką sytuację chłopów, a struktura agrarna wsi uległa dalszemu pogorszeniu. Zasadnicze zmiany społeczno-ekonomiczne i polityczne przyniosły dopiero reformy władzy ludowej.

EWOLUCJA STRUKTURY AGRARNEJ W OKRESIE POLSKI LUDOWEJ

Pierwszym ogniwem przemian agrarnych po wielowiekowej walce o ziemię było konsekwentne przeprowadzenie reformy rolnej przez PKWN. Zlikwidowała ona ostatecznie majątki obszarncze i zapoczątkowała zasadnicze zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi. W wyniku reformy rolnej na terenie całej Polski przejęto 7465,1 tys. ha, z te-

⁴⁷ J. Tepicht: *O stosunkach klasowych i polityce partii na wsi*, Warszawa 1954, s. 17. Autor podaje, że w r. 1928 cena 1 q żyta wynosiła 42,60 zł, a w r. 1936 tylko 15,20 zł. Chłopi, którzy spłacali długi za ziemię w wekslach, musieli spłacać 2,5 raza większą wartość w wyniku spadku cen na żyto i artykuły rolne.

⁴⁸ L a n d a u: *Gospodarka polska...*, s. 482—483.

⁴⁹ WAPL Zesp. Gm. sygn. 13, 84, 86, 123.

go chłopom przydzielono 5981,4 tys. ha. Z parcelacji folwarków pochodziło 1483,7 tys. ha, a z konfiskaty gospodarstw poniemieckich 5981,4 tys. ha. Na ogólną liczbę 2501,5 tys. gospodarstw rolnych reforma przyniosła korzyść 1068,4 tys., a więc około 40% wszystkich gospodarstw. Średni nadział na 1 gospodarstwo wyniósł 5,7 ha.⁵⁰ Na terenie woj. lubelskiego reformą rolną objęto 806 majątków obszarniczych o powierzchni 318 000 ha. Rozparcelowaną ziemię nadano około 60 tys. rodzin.⁵¹ W Niedzwicy Kościelnej reformą rolną objęty został obszar ziemi dworskiej o powierzchni 306 ha, z czego na użytki rolne przypadało 166 ha, na lasy 114 ha, wody i inne 26 ha. Z całego obszaru przejętej ziemi rozdzielono 111 ha między 54 rodziny, w tym między 24 robotników folwarcznych, 10 chłopów bezrolnych, 17 małorolnych i 3 średniorolnych. Na pozostałej utworzono Ośrodek Kultury Rolnej. Lasy zaś upaństwowiono.⁵² Charakterystycznym zjawiskiem w Niedzwicy było to, że z reformy skorzystali przede wszystkim chłopci bezrolni, głównie byli robotnicy folwarczni. Złożyło się na to kilka przyczyn.

Mimo dużego ożywienia społecznego wsi po wyzwoleniu kraju, chłopci, zwłaszcza bogatsi, powiązani już wcześniej w pewnym stopniu z właścicielami dworu, byli nieco onieśmieleni reformą rolną. Decydującą przyczyną nieangażowania się wielu chłopów w sprawy reformy rolnej były obawy przed represjami reakcyjnego podziemia, które na tym terenie miało duże wpływy.

Na całej Lubelszczyźnie w trakcie przeprowadzania reformy rolnej potęgowało się natężenie napadów zbrojnych band. Już w okresie od ogłoszenia dekretu o reformie rolnej 6 IX 1944 r. do grudnia 1944 r. zostało zamordowanych przez podziemie 240 działaczy politycznych, w tym 62 członków PPR i 3 pełnomocników powiatowych do spraw reformy rolnej.⁵³ Jak podają J. Caban i E. Machocki, Lubelszczyzna była tym rejonem kraju, w którym istniał największy terror reakcyjnego podziemia, a walka z nim przeciągała się do początku lat pięćdziesiątych. Poległy wówczas 2992 osoby, w tym 41,8% w okresie do połowy stycznia 1945 r.⁵⁴

W powiecie lubelskim bezpośrednio po wyzwoleniu reakcyjne podziemie przystąpiło aktywnie do kontrakcji. Szczególnie wzmógł się terror w

⁵⁰ A. Jezierski: *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944—1968*, Warszawa 1971, s. 91.

⁵¹ F. Sapięcha: *Reforma rolna na Lubelszczyźnie*, „Przegląd Geodezyjny”, 1969, nr 8, s. 323.

⁵² WAPL. Zesp. Akt Pełnomocnika Woj. PKWN d/s Reformy Rolnej, sygn. nr 30 i 40. Pełnomocnikiem był Franciszek Król.

⁵³ E. Bertold: *Lubelska reforma rolna*, „Rocznik Lubelski”, 1959, t. II, s. 38. oraz Archiwum KW PZPR w Lublinie, dział PPR, sygn. 9/V/8 i nr 1/VII/3.

⁵⁴ I. Caban, E. Machocki: *Za władzę ludu*, Lublin 1975, s. 18 i 63.

rejonie Niedrzwicy, Bełżyc i Bychawy. Zginęło wówczas wielu działaczy (wśród nich komendant powiatowy MO, Paweł Niewinny, były dowódca Oddziału AL im. B. Głowackiego).⁵⁵ Sytuacja ta w woj. lubelskim i niektórych rejonach kraju nosiła znamiona wojny domowej przeciwko ponad 1400 różnym reakcyjnym organizacjom i bojówkom zbrojnym, które dokonały ponad 55 tys. napadów terrorystyczno-sabotażowych i rabunkowych oraz z których rąk poległo ponad 8 tys. osób, w tym w woj. lubelskim blisko 3 tys.⁵⁶

W takiej sytuacji w Niedrzwicy i innych wsiach mimo przychylnego stosunku chłopów do władzy ludowej, wielu z nich nie opowiadało się wyraźnie za tą władzą, obawiając się represji band. Nie wykazywali oni również tak dużego zainteresowania w zdobyciu ziemi obszarnej jak bezrolni, a zwłaszcza dawna służba folwarczna, co jest również jedną z przyczyn większego uprzywilejowania bezrolnych w nadaniu im ziemi z reformy rolnej.⁵⁷

W Niedrzwicy najbardziej uświadomieni robotnicy folwarczni i chłopci małorolni, a zwłaszcza ci, którzy byli w szeregach PPR, SL i PPS, już w końcu lipca 1944 r. zorganizowali komitet folwarczy, który miał na celu zabezpieczenie zbiorów i majątku przed rozgrabieniem. Następnie powołana przez GRN Komisja do spraw reformy rolnej dokonała pomiarów i parcelacji majątku. Czynności te, zgodnie z generalną dyrektywą, zakończono w dniu 25 XI 1944 r. Zgromadzone przedmioty po byłych właścicielach majątku: meble, obrazy, książki itp. zostały przekazane na własność nowo utworzonemu Uniwersytetowi Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie jako pomoce naukowe.

W wyniku przeprowadzenia reformy rolnej w Niedrzwicy zmieniła się wewnętrzna struktura gospodarstw (tab. 5). Znacznie zmalała liczba gospodarstw karłowatych, zmniejszyła się o 5,5% grupa gospodarstw do 2 ha, a gospodarstw od 2—5 ha o 48%. Powiększyła się o 9,6% ludność gospodarstw od 5—7 ha. Powiększyła się również grupa gospodarstw powyżej 7 ha o blisko 11%. Zmniejszyła się natomiast w ogólnej strukturze wsi grupa gospodarstw powyżej 10 ha. Dalszym czynnikiem, który korzystnie wpłynął na zmianę struktury gospodarstw rolnych i na całość zmian społeczno-gospodarczych wsi, było osadzenie się rodzin na

⁵⁵ Archiwum KW MO w Lublinie, akta nr 5169/112, poz. 92. Meldunek o napadzie na Posterunek MO w Niedrzwicy, nr 509/46 K.D. Ponadto w walkach z bandami zginęli w Niedrzwicy sierż. Lucjan Lato, plut. Jan Lutwiniuk, sierż. Stanisław Przydatek, Kazimierz Kozak, Stanisław Buda i Stanisław Karpieński.

⁵⁶ Archiwum KW PZPR, dział PPR, sygn. 9/IV/1. Protokoły posiedzeń z dn. 11 I 1945, 28 IV 1954, 26 VI 1945 oraz WAPL Akta Gm. sygn. 328. Meldunek o napadzie bandytów na dom radnego Gm. Rady Narodowej, A. Smolenia.

⁵⁷ *Polegli w walce o władzę ludową*, Warszawa 1970, s. 9, 26 i 31 oraz J. Danielewicz: *Reforma rolna na Lubelszczyźnie 1944 r.*, Lublin 1962, s. 38—39.

Tab. 5. Ukształtowanie struktury gospodarstw rolnych w wyniku reformy rolnej w r. 1944 oraz jej zmiany w latach: 1945, 1950, 1960, 1970, 1975 w Niedrzwicy Kościelnej
 The structure of farms in Niedrzwica Kościelna in consequence of the 1944 agricultural reform and its changes in 1945, 1950, 1960, 1970, and 1975

Rok	Liczba	Grupy gospodarstw w hektarach							Razem gospodarstw	Przeciętna wielkość gospodarstw	Ogółem obszar użytków w ha
		od 2	2—5	5—7	7—10	10—15	15—20				
1944 przed reformą	gospodarstw procent	150 46,3	103 31,7	51 12,6	18 5,6	8 2,5	4 1,3	324 100,0	3,8	1230	
1945 po reformie	gospodarstw procent	140 39,1	137 38,3	48 13,4	21 5,9	8 2,2	4 1,1	352 100,0	3,9	1233	
1950	gospodarstw procent	76 25,0	147 48,4	50 16,4	20 6,6	7 2,5	4 1,3	304 100,0	4,0	1202	
1960	gospodarstw procent	135 39,1	153 44,4	39 11,3	11 3,2	6 1,7	1 0,3	345 100,0	3,4	1192	
1970	gospodarstw procent	84 25,5	163 49,2	44 13,2	27 8,1	14 4,2	—	332 100,0	3,6	1193	
1975	gospodarstw procent	85 23,6	121 33,3	83 23,0	61 16,9	11 3	—	361 100,0	3,4	1200	
Różnica 1945—1975	gospodarstw procent	-55 -5,5	-16 -4,8	+35 +9,6	+40 +10	+3 +0,8	-4 -1,1	+9 +2,5	0,0 —	+33 +2,7	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wykazu gospodarstw przed i po reformie rolnej (WAPL Zesp. Akt Gm. sygn. 10/480) oraz spisów rolnych w latach: 1945, 1950, 1960, 1970, 1975 stanowiących dokumentację Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Lublinie (do r. 1975).

Ziemiach Odzyskanych oraz migracja ludności wiejskiej do miast. Niedrzwicę Kościelną opuściło w okresie 1944—1975 510 osób (bez młodzieży aktualnie uczącej się w miastach), co stanowi blisko 35% ogólnej liczby mieszkańców. Największe nasilenie odpływu ludności na Ziemię Zachodnie wystąpiło w latach 1945—1950, a do miast — w następnym dwudziestopięcioletniu. Ogółem na gospodarstwa rolne w województwach zachodnich przesiedliło się 150 osób, w tym 30 rodzin mało- i średniorolnych. Do miast natomiast wyjechało na stałe dalsze 360 osób.⁵⁸

Ludność Niedrzwicy, która decydowała się opuścić wieś, najczęściej zaliczała się do tzw. ludzi „zbędnych”, ponieważ niewielkie parcele nie pozwalały na utrzymanie rodziny. Przeniesienie się na samodzielne gospodarstwa na Ziemiach Odzyskanych oraz do miast oznaczało duży awans materialny. Wyemigrowanie około 35% ogólnej liczby mieszkańców wsi spowodowało korzystne zmiany społeczno-ekonomiczne dla tych, którzy pozostali na wsi. Opuszczone grunty o powierzchni ponad 150 ha przejęły rodziny lub sąsiedzi, powiększając tym samym posiadany areal ziemi, co w konsekwencji prowadziło do wzrostu towarowości ich gospodarstw. Z socjologicznego punktu widzenia, odpływ ludności w znacznym stopniu złągodził liczne konflikty klasowe i społeczne.

Struktura gospodarstw w warunkach Polski Ludowej w okresie 30 lat od historycznej reformy rolnej znacznie poprawiła się. Jeszcze wyraźniej rysujący się w Niedrzwicy kierunek ewolucji w strukturze agrarnej potwierdza zmiana przeciętnej powierzchni poszczególnych grup gospodarstw. Obrazuje to tabela 6.

Tendencja zmniejszania obszaru gospodarstw do 2 ha ma swoje źródło we wzrastającej możliwości zarobkowania poza rolnictwem. Gospodarstwa osób zatrudnionych poza rolnictwem stopniowo sprowadzane są do działek przydomowych. Największa obszarowo grupa gospodarstw powyżej 10 ha w Niedrzwicy zmniejszyła się zarówno liczebnie, jak i pod względem areалу na skutek ekonomicznej polityki państwa, realizowanej w latach 1950—1956. W latach tych w woj. lubelskim zmniejszyła się również liczba gospodarstw powyżej 10 ha w ogólnej strukturze z 7,5 do 5,5%, a powierzchnia w hektarach z 19,9% do 15%.⁵⁹ Zjawisko zmniejszania się większych gospodarstw było wyrazem negatywnych objawów w rolnictwie. Wyrażało się ono przede wszystkim w zmniejszaniu się możliwości wprowadzania postępu technicznego oraz podnoszenia wydajności pracy rolnika.

W ostatnich latach w przeciwieństwie do dwóch grup skrajnych gospodarstw (2 ha i powyżej 10 ha), których przeciętny obszar maleje, go-

⁵⁸ Dane zaczerpnięte z Urzędu Stanu Cywilnego oraz szkoły podstawowej o uczącej się młodzieży.

⁵⁹ *Rocznik statystyczny woj. lubelskiego*, Lublin 1964, s. 201.

Tab. 6. Przeciętny obszar jednego gospodarstwa w hektarach według grup gospodarstw w latach: 1945, 1950, 1960, 1965, 1970, 1975
Average area of a farm in hectares by groups of farms in 1945, 1950, 1960, 1965, 1970, and 1975

Lata	Gospodarstwa w hektarach			
	do 2	2—5	5—10	powyżej 10
1945 po reformie rolnej	1,35	3,30	6,30	17,30
1950	1,20	3,36	6,38	16,00
1960	1,15	3,40	6,43	13,30
1965	1,12	3,80	6,51	12,60
1970	1,34	4,30	8,10	12,70
1975	1,10	4,40	8,50	13,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie spisów rolnych w latach: 1945, 1950, 1960, 1970, 1975, znajdujących się w dokumentach Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Lublinie (do r. 1975).

spodarstwa w grupie od 2 do 10 ha wykazują tendencję wzrostu przede wszystkim pod względem zwiększania obszaru. Jest to proces, który z jednej strony prowadzi do wzrostu gospodarki towarowej, z drugiej zaś — z punktu widzenia społecznego — prowadzi do tworzenia się wsi o przewadze gospodarstw średniej wielkości. Proces ten na wsi polskiej ma tendencję wzrostową.

W oparciu o analizę materiałów źródłowych należy stwierdzić, że w okresie ostatniego stulecia liczba gospodarstw chłopskich w badanej wsi wzrosła blisko 5-krotnie. Największy wzrost nastąpił w okresie kapitalizmu. W latach od 1864 do 1944 r. powstało 251 nowych gospodarstw. W 1944 r. w wyniku reformy rolnej powstały dalsze 34 gospodarstwa. We wsi istniało wówczas najwięcej gospodarstw — było ich 352. W następnym dwudziestoleciu liczba gospodarstw zmniejszyła się z 352 do 346. Tendencja ta wystąpiła najsilniej w latach 1945—1950. W tym czasie ubyły 54 gospodarstwa. Po 1950 r. nastąpił wzrost liczby gospodarstw, a wraz z nim zmniejszyła się w Niedrzwicy przeciętna wielkość gospodarstw z 7,3 do 3,4 ha. Kształtowanie się struktury gospodarstw w Niedrzwicy w okresie 1876—1975 przedstawia dodatkowo tabela 7. Dane tej tabeli wskazują na wyraźną tendencję do zmniejszania się liczby gospodarstw grup krańcowych oraz wzrostu gospodarstw średnich. W okresie 100 lat gospodarstwa do 2 ha zmniejszyły się o blisko 20%, a gospodarstwa powyżej 10 ha o 24%, natomiast gospodarstwa w grupie od 2—7 ha wzrosły o 20% i o blisko 15% gospodarstwa w grupie od 7—10 ha.

Analiza tabeli 7 ujawnia w poszczególnych grupach gospodarstw róż-

Tab. 7. Przyrost lub ubytek gospodarstw różnej wielkości w latach 1931—1975 w porównaniu z r. 1876 w procentach (+, —)
 Increase or decrease in the number of farms of various sizes in 1931—1975 compared with 1876 in per cents (+, —)

W stosunku do 1876 r. w procentach 1876=100%	Grupy gospodarstw w hektarach						Zmniejszenie lub zwiększenie liczby gospodarstw w latach 1876—1975 (+, —)	Zmniejszenie przeciętnej powierzchni gospodarstw w latach 1876—1975
	do 2	2—5	5—7	7—10	10—15	15—20		
1931	-12,2	+34,0	+1,2	+7,3	-6,0	-25,1	+115	-2,3
1944 przed reformą	+3,8	-18,0	+8,5	+2,8	-5,6	-27,5	+251	-3,8
1945 po reformie	-3,4	+24,6	+9,3	+3,1	-5,9	-27,7	+285	-3,4
1950	-17,5	+34,7	+12,3	+3,8	-5,8	-27,5	+231	-3,3
1960	-3,4	+30,7	+7,2	+0,4	-6,4	-28,5	+272	-3,9
1965	-3,7	+30,2	+6,2	+1,2	-5,1	-20,1	+273	-3,9
1970	-17,2	+35,5	+10,2	+6,1	-1,8	-21,0	+259	-3,7
1975	-19,9	+19,8	+20,0	+14,9	-3,0	-21,0	+288	-3,9

Źródło: Opracowanie własne.

ne kierunki tych zmian w zależności od okresu, w jakim następowały. W warunkach kapitalistycznych struktura agrarna charakteryzowała się wysokim stopniem rozwarstwienia. Na jednym biegunie znajdowały się gospodarstwa do 2 ha, posiadające niecałe 15% użytków rolnych, stanowiące w Nierzwicy blisko 40% ogólnej liczby gospodarstw, na drugim biegunie — gospodarstwa wielkorolne, które łącznie z majątkiem obszarowym skupiały prawie połowę użytków rolnych.⁶⁰

W okresie powojennym nastąpił w Nierzwicy proces stopniowego zmniejszania się gospodarstw w grupie od 0,5—2 ha i w ostatnim pięcioletniu w grupie od 2—5 ha oraz wzrostu gospodarstw powyżej 5 ha. Wzrost gospodarstw w grupach obszarowych większych — to nowy kierunek ewolucji w strukturze agrarnej, który szczególnie zaczął rozwijać się po r. 1970. Postępująca koncentracja ziemi w Nierzwicy, jak zresztą w całym kraju, jest zjawiskiem pozytywnym. Jednak z procesem tym, jak się wydaje, nie można wiązać nadziei na istotną poprawę struktury agrarnej. Wprawdzie rynkowy obrót ziemią prowadzi do zmian społecznie i ekonomicznie pożądaných (koncentracja ziemi), jednak proces ten następuje zbyt wolno. Potwierdzają to badania A. Wosia, który stwierdza, że: „Jeśli procesy rozwojowe [indywidualnych gospodarstw chłopskich — K. D.] pozostawić ich własnemu biegowi, to w grupie obszarowej 10 ha i więcej znalazłoby się w roku 1990 niespełna 50% użytków rolnych (zmniejszenie zatrudnienia netto z tego tytułu można by szacować na 100—150 tys. osób zawodowo czynnych), a na całkowitą wymianę właścicieli ziemi należałoby czekać aż 60 lat”.⁶¹

Potrzebny jest więc w naszym kraju program przyspieszenia zachodzących zmian w strukturze agrarnej. Takim programem jest m. in. komasacja i regulacja gruntów, przyjmowanie ziemi za renty, zakaz podziału gospodarstw, kooperacja i organizacja zespołowych gospodarstw.

KOMASACJA I RACJONALNE WYKORZYSTANIE GRUNTÓW

Komasacja i regulacja gruntów jest jedną z form poprawy struktury agrarnej. U jej podstaw leży likwidacja szachownicy gruntów powstałej w drodze spadków dużej liczby działek, parceli i pól. Geneza powstania szachownicy gruntów wywodzi się w zasadzie od trójpolówki. Drugą zasadniczą przyczyną powstawania szachownicy gruntów był podział par-

⁶⁰ W skali kraju, według danych GUS (*Struktura gospodarki narodowej*, Warszawa 1969, s. 206), gospodarstwa do 2 ha przed r. 1939 stanowiły ponad 30% ogólnej liczby gospodarstw i posiadały 10% użytków rolnych. Gospodarstwa wielkorolne wraz z obszarnikami władły 1/3 ogólnej powierzchni ziemi.

⁶¹ A. Woś: *Gospodarowanie ziemią w warunkach socjalistycznej rekonstrukcji wsi i rolnictwa*, „Wieś i Rolnictwo”, 1974, nr 1, s. 36—37.

celi między spadkobierców. Sprzyjało temu prawo spadkowe. Prawo to, począwszy od ukazów uwłaszczeniowych w r. 1864, niemalże aż do obecnej chwili, nie zapobiegało w Polsce rozdrabnianiu gruntów. Dlatego też regulacja i komasacja stała się w pewnym sensie obiektywną koniecznością dziejową. Do likwidacji szachownic pierwsi w Europie przystąpili Duńczycy już w drugiej połowie XVIII w. Z kolei Niemcy w r. 1821 wydali ustawę o przymusowej komasacji i regulacji gruntów wraz z uwłaszczeniem. Na fali rewolucji 1905 r. w Rosji carskiej powołano do życia Komisję Urządzeń Agrarnych, która miała w swoim programie dokonać komasacji gruntów. Na wzór Rosji scalanie gruntów rozpoczęte zostało w r. 1911 w Polsce.⁶²

W owym czasie w Królestwie Kongresowym około 24% wsi i ziemi obejmowała szachownica, w guberni lubelskiej natomiast ponad 50%, w tym około 25% złośliwa szachownica. W okresie do I wojny światowej w całym Królestwie skomasowano 207 566 ha dla 206 089 gospodarstw w 609 wsiach.

W okresie międzywojennym w Polsce na ogólną powierzchnię 14 mln ha gruntów szachownicy skomasowano 35,7%, w woj. lubelskim na 1700 tys. ha skomasowano 31,2%, dla 99,7 tys. gospodarstw. Oznacza to, że na Lubelszczyźnie w tym okresie regulacją objęto blisko 1/3 wszystkich gospodarstw.⁶³

W Niedrzwicy Kościelnej komasacja gruntów odbywała się w latach 1936—1938. Objęła ona ogółem 172 gospodarstwa o ogólnej powierzchni 686 ha. Dodatnią stroną regulacji w Niedrzwicy było to, że zalegalizowano tak zwane grunty z byłych serwitutów, które znajdowały się w indywidualnym posiadaniu na zasadzie prywatnego podziału. Ogólny obszar tych gruntów wynosił 106 ha. Dalszych 26 ha ziemi z serwitutów sprzedano 48 drobnym gospodarstwom. Przed regulacją na jedno gospodarstwo przypadało przeciętnie 4 ha w 5 parcelach (parcela wynosiła około 0,80 ha). Po regulacji zaś powstała w zasadzie jedna lub dwie parcele dla każdego gospodarstwa. W pewnym okresie przyniosło to pewne korzyści i lepsze wykorzystanie gruntów, zwiększenie powierzchni użytkowej w wyniku likwidacji zbędnych bruzd, miedz, dojazdów itp. Ogólnie z szacunków samych rolników wynika, że w Niedrzwicy po przeprowadzeniu komasacji plony zbóż i roślin okopowych wzrosły o około 30%, a produkcja zwierzęca około 20%.⁶⁴

W krajach zachodnioeuropejskich po przeprowadzeniu komasacji i związanych z nią zabiegów produkcja roślinna wzrosła o 20—70%, a po-

⁶² Z. Ludkiewicz: *Komasacja gruntów wiejskich* (Studium ekonomiczne), Warszawa 1917, s. 7—8.

⁶³ *Mały rocznik statystyczny GUS*, Warszawa 1938, s. 65.

⁶⁴ WAPL. Zesp. Akt Urzędu Woj., sygn. 618.

głowie zwierząt o 10—26%. Badacze zachodnioniemieccy, austriaccy i szwajcarscy wykazali, że koszt produkcji w gospodarstwach posiadających kilka i kilkanaście działek jest znacznie wyższy (nawet o 100%) niż w jednym kompleksie po komasacji. Badania te wykazały również, że komasacja podnosi wartość użytkową gruntów.⁶⁵ Dane te wyraźnie wskazują, że komasacja przyczynia się do wzrostu produkcji, przynosi bardzo duże oszczędności, jest poważną dźwignią postępu gospodarczego w rolnictwie.

Obok korzyści produkcyjnych parcelacja w Niedrzewicy spowodowała szereg ujemnych zjawisk. Jednym z nich, ważnym z punktu widzenia społecznego, było rozbitcie wsi. Jednolita, zwarta niegdyś wieś rozpadła się na kilka kolonii, do których chłopci musieli przenosić swe osiedla, narażając się na duże koszty. W ten sposób zniknęła zwarta wieś, a wyrosły rozrzucone po polach chłopskie zagrody, chłopci zatracili utrwaloną w ciągu wieków więź społeczną z dawnym środowiskiem. Pozostawieni samym sobie, w oderwaniu od gromady, stawali się słabi, bezsilni, a często i bezradni. Dotyczyło to szczególnie małorolnych, których uzależnienie od bogatszych i dworu znacznie spotęgowało się. Komasacja zmieniła więc układ przestrzenny wsi, dokonując zmiany „przestrzeni społecznej”. W wyniku komasacji przestrzeń społeczna kurczyła się, nastąpiła zmiana w strukturze grup i pewna dezorganizacja społeczna. Z. Ludkiewicz pisząc o komasacji uznał, że izolacja przestrzenna powstała w wyniku komasacji „może doprowadzić do pewnego zdziczenia”.⁶⁶

Komasacja w okresie międzywojennym, w przeciwieństwie do obecnej, naruszała dotychczasowe zwarte siedziby wraz z zabudowaniami, a przez to (mimo przyszłych korzyści produkcyjnych) wymagała dużych ofiar kulturalno-obyczajowych i moralnych, a nade wszystko dużych kosztów. Dlatego też rolnicy najczęściej odnosili się do niej niechętnie. W badanej wsi władze państwowe przekonywały chłopów o słuszności komasacji przez ponad 4 lata. Na 172 uczestników scalenia przeciwnych temu było 43. Na gruntach położonych w Kolonii Sobieszczy, graniczącej z Niedrzewicą w ogóle nie przeprowadzono scalenia z powodu zdecydowanie nieprzychylnego stanowiska zainteresowanych chłopów.⁶⁷ Fakty te świadczą, że zagroda chłopska wraz z przylegającym do niej obszarem ziemi jest dla właścicieli nie tylko przedmiotem dużego przywiązania, ale też podstawą bytu, co ze względów moralnych i społecznych

⁶⁵ B. Strużek: *Polityka agrarna w świetle strukturalnych przemian rolnictwa polskiego. O socjalistyczny rozwój wsi*, Warszawa 1964, s. 155—156, oraz L. Cegielski: *Nowe ustawy agrarne uchwalone przez Sejm*, „Wieś Współczesna”, 1968, nr 3, s. 88.

⁶⁶ Ludkiewicz: *Komasacja gruntów...*, s. 172—174.

⁶⁷ WAPL. Zesp. Akt Urzędu Woj., sygn. 618.

ma dużą wagę. Ujemną stroną komasacji było powstawanie po pewnym czasie wtórnej szachownicy. W Niedrzwicy po 45 latach przywrócony został prawie całkowicie stan rozłogów z okresu przedkomasacyjnego. W woj. lubelskim (w dawnych granicach), mimo że w okresie międzywojennym przeprowadzono komasację 1/3 ogólnej liczby gospodarstw, w r. 1970 przeciętnie na 1 gospodarstwo przypadało około 5 działek. Średnia natomiast liczba działek przypadająca na 1 gospodarstwo we wsiach o uciążliwej szachownicy wynosi 10—35. Ogółem w 1968 r. w woj. lubelskim w szachownicy znajdowało się 1160 tys. ha, tj. 46,9% ogólnego obszaru użytków rolnych, przy czym na powierzchni około 600 tys. ha występowała tzw. uciążliwa szachownica gruntów, w której znajdowało się 34,7% wszystkich gospodarstw indywidualnych, 3% PGR i 2,4% PFZ.⁶⁸

Z szacunków dokonanych przez zespoły specjalistów wynika, że straty woj. lubelskiego w dawnych granicach z szachownicy wynoszą w skali rocznej około 300 tys. ton zboża bez wliczania nakładów pracy i strat z tytułu niewykorzystania produkcyjnego miedzi, bruzd i dojazdów, które zajmują około 90 tys. ha użytków rolnych.⁶⁹ W warunkach uciążliwej szachownicy, gdzie działki są wąskie, często od 1,5 do 2 m szerokości, niejednokrotnie wydłużone do około 3—4 km, trudno jest intensywnie gospodarować, nie można wprowadzać mechanizacji prac rolnych. B. Strużek dla dawnych ziem Polski, w których występuje szczególnie uciążliwa szachownica, podaje, że na 1 gospodarstwo przypadało 10 parcel, na skutek czego przeciętna parcela gruntu ornego w gospodarce chłopskiej wynosiła około 0,36 ha. W niektórych krajach zachodnioeuropejskich w latach 1955—1960 liczba parceli przypadających na 1 gospodarstwo była następująca: w Szwecji — 2,5, Danii — 3,0, Włoszech — 5,7, — Holandii — 3,9, RFN — 10,1, Hiszpanii — 15,0, Grecji — 25,0.⁷⁰

Jak widać z powyższych danych, komasacja nie tylko w Polsce, ale i w innych krajach nie rozwiązała problemu szybkiego procesu rozdrobnienia gruntów. Najprawdopodobniej nie rozwiąże tak długo, jak długo będą istniały możliwości powstawania szachownicy wtórnej, w wyniku podziału gospodarstw po ich scaleniu. W przeciwnym zaś razie po pewnym okresie korzyści z komasacji będą się stopniowo zmniejszać.

W warunkach gospodarki drobnotowarowej komasacja staje się koniecznością, gdyż wprowadza postęp techniczny i właściwą organizację gospodarowania. Celowi temu służy realizacja ustawy o scaleniu i wymianie gruntów podjętej przez Sejm PRL w styczniu 1968 r., umożliwiającej poprawę struktury gospodarki chłopskiej i trwale zagospoda-

⁶⁸ Woj. Urząd Geodezji oraz T. Kucner: *Szachownica gruntów i ich scalenie*, „Nowe Drogi”, 1968, nr 12, s. 57—64.

⁶⁹ PWRN Wydz. Rol. i Leśnictwa, Lublin 1970.

⁷⁰ Strużek: *Polityka agrarna...*, s. 155—156.

rowanie gruntów o niskiej, ekstensywnej produkcji. W latach 1968—1975 w woj. lubelskim przed podziałem administracyjnym dokonano regulacji i komasacji na powierzchni około 300 tys. ha w 500 wsiach. W ten sposób realizacja ustawy o scaleniach zlikwiduje w znacznym stopniu wielkie marnotrawstwo ziemi, zmniejszy poważne nakłady pracy w gospodarstwie oraz przyczyni się do zastosowania mechanizacji, poprawy agrotechniki, a przez to wydatnie wpłynie na zwiększenie produkcji rolnictwa. Komasacja nie rozwiąże jednak problemu szachownicy gruntów tak długo, jak długo będą istnieć możliwości powstawania szachownicy wtórnej. Konieczne jest więc przeciwdziałanie temu przez stworzenie warunków hamujących procesy ponownego rozdrabniania gruntów, w przeciwnym razie komasacja stałaby się pracą bezcelową. Stworzone ostatnio podstawy prawne, takie jak: ograniczenia podziału gospodarstw, renty i emerytury za przekazaną ziemię, sprzyjają w znacznym stopniu racjonalnemu wykorzystaniu ziemi.

W istniejącej strukturze agrarnej następuje permanentna fluktuacja części gospodarstw chłopskich. Najbardziej ujemnym przejawem tego jest zjawisko postępującego procesu starzenia się ludności wiejskiej, ekonomiczne podupadanie gospodarstw oraz mało intensywne użytkowanie ziemi uprawianej przez gospodarstwa bez następców. Są to główne źródła zróżnicowania poziomu intensywności gospodarowania i niewykorzystania znacznych rezerw produkcyjnych.⁷¹

W Niedrzwicy, udział gospodarstw prowadzonych przez rolników, którzy ukończyli ponad 60 lat, wynosi 40% ogółu. Na 361 gospodarstw ponad 30 prowadzą samotne kobiety, w tym 18 w wieku powyżej 60 lat. Gospodarstwa prowadzone przez kobiety samotne i żony chłopów—robotników stanowią 35,2% ogólnej liczby gospodarstw rolnych w Niedrzwicy. Z rejestru wynika, że w Niedrzwicy jest 19 gospodarstw o powierzchni 50 ha, które są ekonomicznie podupadłe. Gospodarstwa te będą przejmowane przez państwo. Przejęto już 5 gospodarstw za rentę i 2 z tytułu zadłużeń finansowych, zostały one zagospodarowane przez spółdzielnię produkcyjną w Niedrzwicy. Na terenie tej wsi bez następców pozostaje ponad 20 gospodarstw o powierzchni około 100 ha, w gminie natomiast 71, powierzchnia ich gruntów wynosi 246 ha. Część tych gospodarstw również chyli się ku upadkowi lub jest upadkiem zagrożona. Rozmiary tych zjawisk w Niedrzwicy nie są jeszcze duże. Występują one w znacznie większym natężeniu w skali województwa i kraju. W woj. lubelskim w r. 1972 około 240 tys. ha użytków rolnych, tj. 14% ogólnej powierzchni było niedostatecznie wykorzystanych. Na wielkość tę skła-

⁷¹ A. Radczak: *Na tropach czarnego skarbu*, „Sztandar Ludu” z 7—8 VII 1970 r., nr 151.

dało się 70 tys. ha PFZ i około 170 tys. ha w gospodarstwach zaniedbanych i ekonomicznie podupadłych. W skali kraju w zasięgu gospodarstw ekonomicznie podupadłych znajduje się ponad 560 tys. ha.

W miarę upływu lat nastąpi przyspieszenie tempa procesu starzenia się wsi. Już obecnie (1975 r.) w woj. lubelskim (w starych granicach) zarejestrowano ponad 87 tys. gospodarstw o łącznej powierzchni około 411 tys. ha, których właściciele przekroczyli 60 lat, a w 15,6 tys. przypadków nawet 70 rok życia.⁷² W kraju udział gospodarzy 60-letnich i starszych wzrósł z 18,1% w 1950 r. do 32% w 1970 r.⁷³

Badania wykazują również, że w rolnictwie z każdym rokiem powiększa się liczba gospodarstw bez następców. Liczbę tę w rejonie lubelskim szacuje się na około 60 tys. (16% ogółu), które zajmują 233,8 tys. ha (13% ogólnej powierzchni). W skali kraju gospodarstwa bez następców zajmują około 3 mln ha.⁷⁴ Ogółem blisko połowa gospodarstw bez następców chyli się ku upadkowi i kwalifikować się będzie w tej lub innej formie do przejęcia przez państwo. Około 2/3 właścicieli tych gospodarstw przekroczyło już 60 rok życia, a co piąty 70 lat. W tej grupie gospodarstw poziom gospodarki rolnej w większości jest słaby, ekstensywny i mało wydajny. Plony czterech zbóż, według oceny zespołów specjalistów rolnych, są w woj. lubelskim mniejsze o 5—8 q z 1 ha od przeciętnych zbiorów w woj. lubelskim (przed 1974). Straty roczne, jakie z tego tytułu ponosi gospodarka narodowa, tylko w samym zbożu wynoszą ponad 100 tys. ton.

Procesy te będą się pogłębiały z uwagi na charakter gospodarki indywidualnej oraz w związku z nadchodzącym niżem demograficznym i rosnącym zapotrzebowaniem na siłę roboczą w gałęziach pozarolniczych. Jedną ze skutecznych form rozwiązywania tego problemu jest przejmowanie ziemi za rentę i emerytury oraz wykup ziemi opuszczonej. W roku 1974 w całym woj. lubelskim przejęto, jak już wspomniano, około 25 tys. ha użytków rolnych od 3508 rolników. Przejętą ziemię rozdysponowano między: jednostki uspołecznione — około 20 tys. ha, i gospodarstwa chłopskie — 5 tys. ha.⁷⁵

Wprowadzenie w ostatnich latach systemu powszechnego ubezpieczenia emerytalnego rolników stwarza nowe przesłanki zmian w strukturze wsi i w stosunku wewnątrz rodzin wiejskich. W skali kraju, według wyliczeń A. Szemberg, do przyjęcia kwalifikuje się około 700 tys. gospo-

⁷² R. Socha: *Racjonalna gospodarka ziemią ważnym czynnikiem intensywniej gospodarki rolnej* (Referat na Plenum KW PZPR w dniu 31 III 1972 r.), „Biuletyn Informacyjny”, 1972, nr 3, s. 6—7).

⁷³ A. Szemberg: *Dziś i jutro struktury agrarnej*, „Życie Gospodarcze”, 1974, nr 2 oraz „Wiś Współczesna”, 1974, nr 9, s. 44.

⁷⁴ Cegielski: *Nowe ustawy agrarne...*, s. 20 oraz „Kultura”, 1970, nr 27.

⁷⁵ Dane z Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa (1975) Prezydium WRN.

darstw, tj. 20% ogółu.⁷⁶ W związku z tym nastąpią dalsze jakościowe zmiany w strukturze społecznej wsi.

Poza sposobem władania i obrotem ziemią ważnym elementem w polityce agrarnej jest sposób racjonalnego jej wykorzystania jako podstawowego środka produkcji rolniczej. Dotyczy to nie tylko mikroskali wsi, ale przede wszystkim makroskali. W okresie 185 lat (1790—1975) obszar ziemi na 1 mieszkańca w Niedrzwiży zmniejszył się z około 6,5 ha do 1,2. W woj. lubelskim obecnie obszar ten na jednego mieszkańca wynosi niecały 1 ha, w kraju natomiast — jak podaje L. Cegielski — przypadło w r. 1970 niewiele ponad 0,60 ha, czyli cztery razy mniej niż w ZSRR i USA, dwa razy mniej niż średnio w świecie, o 20% mniej niż we Francji i w Hiszpanii i około 10% mniej niż w Danii.

W latach 1945—1977 przemysł i urbanizacja pochłonęły w naszym kraju około 3 mln ha użytków rolnych. W 1980 r. powierzchnia przypadająca na jednego mieszkańca zmaleje w stosunku do r. 1946 o 30%.⁷⁷

W makroskali ilustrację tego zjawiska w poszczególnych okresach historycznych i systemach rolnictwa podał N. Abel, który pisze: „[...] niezbędna powierzchnia ziemi dla rocznego wyżywienia jednej osoby w początkowym stadium rozwoju rolnictwa wynosiła od 150—600 ha, wśród plemion pasterskich — około 100 ha, w systemie gospodarki odłogowo-polowej od 25—40 ha, w okresie klasycznej trójpolówki około 4—5 ha, w systemie europejskiego rolnictwa płodozmiennego 0,5—1 ha, w rolnictwie współczesnym niektórych krajów Dalekiego Wschodu 0,10—0,15 ha [...]”.⁷⁸

Niektórzy współcześni badacze na Zachodzie — puszczając nieco wodze fantazji — obliczają, że za sześć i pół wieku na jednego mieszkańca przypadnie tylko — 100 cm kwadratowych ziemi użytkowanej rolniczo.⁷⁹ Obecnie średnio na jednego mieszkańca w świecie przypada 0,42 ha ziemi, a ludności na 1 ha ziemi ornej — 2,4 osoby.⁸⁰

Przedstawione dane wskazują konieczność coraz staranniejszego wykorzystania ziemi i uzyskania większych plonów z jednostki powierzchni. Badania naukowe nie podały jeszcze górnego pułapu wytwórczości rolniczej, lecz dowiodły, że w ostatnim stuleciu ludność podwoiła się, a produkcja żywności w świecie wzrosła 2,5 raza.⁸¹ Według obliczeń radzieckiego akademika Zawarcowa i węgierskiego uczonego Pala Sár-

⁷⁶ A. Szemberg: *Emerytury dla rolników*, „Trybuna Ludu” z 29 IV 1977 r.

⁷⁷ Cegielski: *Nowe ustawy agrarne...*, oraz H. Derski: *Ochrona ziemi*, „Trybuna Ludu” z 6 VII 1979 r.

⁷⁸ Podaję za Strużkiem: *Polityka agrarna...*, s. 149.

⁷⁹ *Demograficzna Apokalipsa* „Forum”, 1969, nr 49.

⁸⁰ G. Borgstrom: *Głodująca planeta*, Warszawa 1971, s. 33.

⁸¹ F. Baade: *Rok 2000. Ku czemu zmierza świat*, Warszawa 1962, s. 38.

kány'ego wyniku, że gdyby przy użyciu obecnie stosowanych metod agrotechnicznych zagospodarować połowę powierzchni wszystkich łądów stałych, można by wyprodukować żywność w ilości wystarczającej dla 50 mld ludzi. A gdyby się udało wykorzystać również i oceany, ludność mogłaby produkować jeszcze czterokrotnie więcej żywności. Powierzchnia wszystkich łądów stałych wynosi około 13,5 mld ha, a zagospodarowanych jest tylko 1,3 mld ha. Około 400 mln ha można włączyć do uprawy bez żadnych dodatkowych przygotowań, dalsze 400 mln ha zajmują obszary stepowe, które można zaorać bez szkody dla przyrody i gleby.⁸² Amerykański uczone G. Borgstrom twierdzi, że już obecnie potencjalny obszar gruntów w świecie można podwoić w miliony hektarów.⁸³ Według obliczeń dokonanych przez FAO, w krajach zachodnioeuropejskich obszary ziemi, które mogłyby być wzięte pod uprawę, wystarczyłyby do wyżywienia 47 mld ludzi — według amerykańskich norm wyżywienia, lub 157 mld ludzi według japońskich norm wyżywienia.⁸⁴

Jak widać z powyższych danych, problemy racjonalnej gospodarki ziemią występują nie tylko w mikroskali wsi, rejonu czy województwa, ale również w skali kraju, kontynentów i całego świata. Do rozwiązania tych problemów prowadzą różne drogi: racjonalna gospodarka ziemią, zagospodarowanie ogromnych obszarów, łądów i oceanów, coraz szybsze wprowadzanie rewolucji naukowo-technicznej oraz doskonalenie struktury agrarnej przez jej dostosowanie do nowych warunków ekonomicznych i technicznych.

UWAGI KOŃCOWE I WNIOSKI

W opracowaniu przedstawiono ewolucję struktury agrarnej i jej skutki społeczno-ekonomiczne w Niedrzwicy Kościelnej na tle woj. lubelskiego i kraju.

W oparciu o analizę źródłową stwierdzono, że w okresie 185 lat (1790—1975) następował ciągły proces przemian w strukturze agrarnej. Procesy te są nieodłącznie związane z systemem indywidualnych gospodarstw chłopskich różniących się pod względem stanu posiadania. Rozmiary, zasięg i skutki tych zmian miały charakter różny, w zależności od okresu i warunków społeczno-ekonomicznych i politycznych. Największe natę-

⁸² P. Sárkány: *Rolnictwo u progu trzeciego tysiąclecia*, Warszawa 1972, s. 18 i 147.

⁸³ Borgstrom: *Głodująca planeta*, s. 17. Autor podaje, że powierzchnię gruntów można zwiększyć z 4339 mln do 7680 mln ha. W wielu krajach mogą być dwukrotne zbiory.

⁸⁴ Podają za: M. Heintze-Błaszczekowicz: *Wzrost zaludnienia a rozwój rolnictwa*, „Wiś Współczesna”, 1970, nr 1, s. 141.

żenie rozdrobnienia gospodarstw rolnych nastąpiło w okresie kapitalizmu. W latach 1864—1944 liczba gospodarstw chłopskich wzrosła blisko 5-krotnie. Następował szybki proces rozwarstwienia wsi. Na jednym biegunie znajdowały się gospodarstwa małorolne (do 2 ha), posiadające 15% użytków rolnych i blisko 40% ogólnej liczby gospodarstw, na drugim biegunie — gospodarstwa wielkorolne, które łącznie z majątkiem obszarowym skupiały prawie połowę użytków rolnych.

W warunkach Polski Ludowej zarysowała się tendencja zmniejszania się liczby gospodarstw. Tendencja ta wystąpiła najsilniej w latach 1945—1950 w wyniku osadnictwa na Ziemiach Odzyskanych i w latach następnych w wyniku industrializacji. Zmniejszają się głównie grupy gospodarstw krańcowych — małorolne i wielkorolne, wzrasta natomiast grupa gospodarstw średniorolnych.

W strukturze agrarnej dostrzega się szereg zjawisk ujemnych. W latach 1790—1975 wskaźnik wzrostu ludności Nierdzwicy był o ponad 50% większy od ogólnego przyrostu powierzchni gruntów użytkowanych przez chłopów. W okresie od uwłaszczenia do obecnej chwili zmniejszyła się wielkość gospodarstw z 7,5 ha do 3,4 ha.

Zapoczątkowany w ostatnich latach wzrost gospodarstw w grupach obszarowo większych — to nowy kierunek ewolucji w strukturze agrarnej, który szczególnie zaczął rozwijać się po r. 1970. Jednak z procesem tym, jak się wydaje, nie można wiązać nadziei na istotną poprawę struktury agrarnej. Tezę tę potwierdza dotychczasowa praktyka. Jeśli procesy rozwoju indywidualnych gospodarstw chłopskich pozostawić ich własnemu losowi w tempie dotychczasowym, to w grupie obszarowej powyżej 10 ha znalazłoby się w r. 1990 niespełna 50% użytków rolnych, a na całkowitą wymianę ziemi należałoby czekać kilkadziesiąt lat. Potrzebny jest więc w naszym kraju program przyspieszenia zachodzących zmian w strukturze agrarnej.

W okresie istnienia Polski Ludowej obserwujemy ciągle proces odpływu ludności ze wsi do miast. Procesowi temu towarzyszy jednocześnie starzenie się ludności wiejskiej i feminizacja zawodu rolniczego. Tempo tego procesu, jak wykazują prognozy, będzie się z każdym rokiem nasilać. Wydaje się, że rekompensatą ubywającej na wsi siły roboczej musi być z jednej strony zapewnienie rolnikom odpowiedniej liczby maszyn, urządzeń technicznych oraz usług i z drugiej, szybsze stworzenie lepszych warunków bytowych, socjalnych i kulturalnych ludności pozostającej na wsi. Realizacja tych postulatów nastęrczać będzie jednak pewne trudności, ponieważ wyposażenie techniczne gospodarstw ogranicza mały ich obszar, niska efektywność techniczna i ekonomiczna.

W polskim rolnictwie jest jeszcze bardzo dużo rezerw. Jest przede wszystkim bardzo niska wydajność pracy. Dopóki nie nastąpi zrównanie

poziomu i tempa wzrostu wydajności pracy w rolnictwie i gałęziach pozarolniczych, społeczne koszty wytwarzania będą rosły. Aby spowodować do r. 1990 wzrost produkcji rolnej o 70—90%, przy jednoczesnym zmniejszeniu o połowę liczby osób zatrudnionych w rolnictwie, trzeba będzie — jak podaje A. Woś — podnieść wydajność pracy w rolnictwie o 3,5 raza przy wzroście o 6,5 raza nakładów inwestycyjnych na rolnictwo.⁸⁵

Posunięcia te pociągną za sobą dalsze przeobrażenia w strukturze agrarnej. Gospodarka drobnotowarowa nie będzie bowiem w stanie w pełni sprostać tym zadaniom, ponieważ ogranicza ona stosowanie postępu technicznego, racjonalnej organizacji pracy, specjalizacji produkcji itp. Popada również coraz bardziej w sprzeczność ze stosunkami pracy w jednostkach społecznych.

Taka gospodarka rolna, która nie nadążyła za przyspieszonym rozwojem gospodarki narodowej, musi ulec zmianie przez dalszą integrację produkcyjną z państwem, przez rozwój prostych form kooperacji i stopniowe ich przekształcenie w wielkotowarowe indywidualne lub społeczne czy państwowe formy gospodarowania. Procesy te są kontynuowane. Powinny one jednak być coraz częściej sterowane i wspierane przez państwo środkami kredytowymi, inwestycyjnymi, technicznymi i organizacyjnymi. Rolnictwo przyszłości — to rolnictwo wyspecjalizowane, ściśle skooperowane z całą gospodarką narodową, wielkoobszarowe i wysoko produkcyjne, w którym produkcja będzie prowadzona według nowoczesnych technologii i zmechanizowanych procesów wytwórczych. Wynika to ze względów ustrojowych i ekonomicznych.

W najbliższych jednak latach jednym z najważniejszych zadań w rolnictwie polskim będzie: racjonalne wykorzystanie ziemi przez ochronę użytków rolnych, komasację, likwidację szachownicy gruntów, przejmowanie za rentę i emerytury przez następców lub państwo gospodarstw zagrożonych upadkiem, trwałe włączenie wszystkich zasobów ziemi do intensywnej produkcji i dalsze nowoczesne jej uzbrojenie techniczne.

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа посвящена эволюции аграрной структуры и её общественно-экономическим последствиям в Недзвица-Косьчельне (Niedrzwica Kościelna) рассматриваемых на фоне Люблинского воеводства и всей страны.

Исследователь показывает в историческом развитии и во всей сложности и фактографической конкретности непрерывность процессов, происходящих в аграрной структуре деревни. Автор не ограничивается хронологическим опи-

⁸⁵ A. Woś: *Gospodarka ziemią a socjalistyczna rekonstrukcja wsi i rolnictwa*, „Wiś Współczesna”, 1974, nr 1, s. 41.

санием изучаемых явлений в микрошкале, но анализирует их на широком фоне происходящих перемен в макрошкале.

Исследования, основанные на тщательном анализе источников (архивные материалы, анкеты, статистика, опросы и богатая литература), показали, что в течение 185 лет (1790—1975) в аграрной структуре происходили постоянные изменения. Размеры, охват и последствия этих изменений носили разный характер и зависели от эпохи и общественно-экономических условий. Подробная картина этих изменений была представлена на примере изменений форм собственности, начиная с XVIII века до современности. Их знаменовали: обложение оброком, царская крестьянская реформа, буржуазная сельскохозяйственная реформа межвоенного периода, революционная сельскохозяйственная реформа ПКНО и заселение воссоединенных земель, политика индустриализации и урбанизации страны.

Характерной чертой феодального строя являлся непрерывный процесс скопления крестьянской земли в руках феодала за счет уменьшения лановых и полулановых хозяйств и увеличения числа безземельных крестьян. Таким образом, общее развитие деревни, прежде всего её материальный и моральный уровень, зависели от потребностей помещика и характера его хозяйства, от размеров сконцентрированной в его руках земли (сначала большая часть, а на переломе XIX и XX вв. — почти половина).

Исследования подтверждают, что в этой деревне от отмены крепостного права до падения капитализма происходил процесс деконцентрации крестьянских хозяйств. Число крестьянских хозяйств в этот период увеличилось в 4,5 раза, а средний размер их снизился с 7,5 га до 3,4. Процентное участие хозяйств площадью до 5 га возросло с 56% до 78%, а хозяйств площадью выше 10 га снизилось с 36,9% до 3,8%. Такой же процесс, хотя в меньшем масштабе, наблюдался в межвоенный период. Сельскохозяйственная реформа ПКНО и заселение воссоединенных земель на какое-то время приостановили этот процесс, но не смогли его затормозить, т.к. сельскохозяйственная политика периода интенсивной индустриализации страны содержала сильные стимулы, поддерживающие процесс деконцентрации и консервирующие раздробленную структуру хозяйств. Однако в последнее время, особенно после 1970 г., процесс деконцентрации был приостановлен, наметился процесс концентрации. Начавшийся в последние годы процесс численного роста более крупных по площади хозяйств — новое направление в эволюции аграрной структуры. В последней части работы автор провел сравнение выбранных сельскохозяйственных проблем, выступающих в разных странах мира, в том числе в странах ЕЭС, и пришел к выводу, что польское сельское хозяйство находится в особом, в некоторой степени специфичном положении по сравнению с развитыми социалистическими и капиталистическими странами. В связи с этим для формирования аграрной и общественной структуры польской деревни требуются дальнейшие своеобразные решения.

SUMMARY

The article is a comprehensive study of the agrarian evolution and its socio-economic consequences in Niedrzwica Kościelna against the background of the Lublin voivodeship and the country. Presenting in historical perspective the continuity of the processes taking place in the agrarian structure of the village in their full complexity and factual specificity, the study is not limited merely to a chrono-

logical description of the phenomena examined in microscale but it also analyses them in macro-scale against a wide background of changes.

Carried out on the basis of a thorough examination of sources (archives, questionnaire surveys, statistics, interviews, abundant literature on the subject) the study shows that within 185 years (1790—1975) there was a continuous process of changes in the agrarian structure. The magnitude, range, and consequences of these changes differed depending on the period and socio-economic conditions. A detailed picture of these changes is presented mainly as landed property changes. They were determined by such factors as: the rental system, tsarist enfranchisement reform, the bourgeoisie agricultural reform in the inter-War period, the revolutionary reform of the Polish Committee of National Liberation and the settling of the Regained Territories after World War II, the policy of industrialization and urbanization of the country.

A characteristic features of the feudal system may be seen in the continuous process of the concentration of peasant farmland for the benefit of the manor at the cost of further decreasing the under-sized farms and increasing the class of landless population. Thus, the overall development of the village, especially its material and moral levels, depended primarily on the needs of the manor, the character of its economy, and the area of lands owned by it (at the beginning of the period the manor owned an absolute majority of lands, and at the turn of the 19th century — still almost one half).

The study also confirms the observation that from enfranchisement to the fall of capitalism, the deconcentration processes were taking place in peasant economy in the village examined. In the period covered by the investigation the number of peasant farms increased 4.5 times, while the average farm area fell down from 7.5 ha to 3.4 ha. The percentage of farms up to 5 ha of land increased from 56 to 78%, while the percentage of farms above 10 ha decreased from 36.9 to 3.8%. A similar process, though of smaller intensity, was also taking place in the inter-War period. The agricultural reform and the action of settling the Regained Territories reversed this process for some time but could not stop it altogether because, among others, in the agricultural policy from the period of enforced industrialization of the country there were strong stimuli inducing the deconcentration process and preserving the split-up structure of farm units. In the latest period, however, the deconcentration process has been slowed down and given place to some concentration, which became especially marked after 1970. The increase in the number of large-sized farms, initiated in the last period, is a new direction in the evolution of the agrarian structure.

In the final part of the study the author compares some chosen agrarian problems in different countries of the world, including some Common Market countries, and reaches a conclusion that Polish agriculture is in a different and somewhat special situation, when compared to developed socialist and capitalist countries. In view of this, it will be necessary to look for some specific solutions in the shaping of the agrarian and social structure of a Polish village.

ANNALES UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA

Nakład 350+25 egz. Ark. wyd. 20, ark. druk. 20. Oddano do składu w marcu 1982 r., podpisano do druku w październiku 1982 r., wydrukowano w lutym 1983 r.

Cena zł 200,—

Tłoczono w drukarni UMCS, zam. 30/82, R-5

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. XIII/XIV

SECTIO H

1979/1980

11. M. Łabędzka: Podsystem informacyjny wydziału produkcyjnego jako część systemu informacyjnego przedsiębiorstwa.
Information Subsystem of a Production Shop as Part of the Information System of the Enterprise.
12. T. Mazur: Kształtowanie się ogólnej liczby ludności guberni lubelskiej w latach 1867—1912 (na tle Królestwa Polskiego).
Population Growth Rate in the Lublin Province in the Years 1867—1912 (against the Background of the Polish Kingdom).
13. M. Sobczyk: Dynamika i struktura zatrudnienia w Lublinie w latach 1965—1975.
The Dynamics and Structure of Employment in the City of Lublin.
14. A. Puszcz, H. Wójcik: Kształcenie a rezultaty polityki zatrudnienia ekonomistów — absolwentów Wydziału Ekonomicznego UMCS w Lublinie.
Education and the Results of the Employment Policy of Economists — Graduates of the Economic Faculty of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin.
15. Z. Szymański: Przedmiot i rola ekonomii politycznej w systemie nauk w ujęciu Henryka Kamieńskiego i Józefa Supińskiego.
The Subject and Role of Political Economy in the System of Sciences as Approached by Henryk Kamieński and Józef Supiński.
16. W. Majerowski: Struktura nakładów pracy w produkcji sadowniczej i polowej.
Structure of the Costs of Labour in Fruit and Field Production.

Adresse:

UNIWERSYTET MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ
BIURO WYDAWNICTW

Plac Marii

Curie-Skłodowskiej 5

20-031 LUBLIN

POLOGNE

Cena zł 200,—